

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Шістдесятники в міському просторі Києва (1960-ті – початок 1970-х рр.)»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Довгань Світлана Сергіївна

Науковий керівник: Шліхта Н. В.,
кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Беллецца С. А.,
доцент, PhD

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. «Відлига» в Києві	9
1.1. Загальносоюзний контекст.....	9
1.2. Центр	14
1.3. Периферія.....	17
Розділ II. «Неформально-публічний» простір	22
2.1. Клуб творчої молоді (1960-1961)	24
2.2. «Епіцентри» шістдесятництва	29
2.2.1. «Хрущовка» Івана Світличного.....	30
2.2.2. «Комуналка» Алли Горської.....	33
Розділ III. «Офіційно-публічний» простір.....	37
3.1. Клуб творчої молоді (1962-1964)	38
3.2. Нові просторові практики	48
3.2.1. «Ідете 22-го до Шевченка?».....	48
3.2.2. Колядування на вулицях Києва	53
3.3. Протест в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р.	55
Висновки	60
Список використаних джерел і літератури.....	64
Додатки.....	74

Вступ

Явище шістдесятництва, що виникло в контексті хрущовської «відлиги», нерозривно пов'язане з міським простором. Його асоціюють переважно з рухом міської інтелігенції – творчої, гуманітарної і технічної. Бенджамін Тромлі загалом розглядає шістдесятництво як продукт радянської вищої освіти.¹ Її, очевидно, здобували у містах, що ставали центрами, які приваблювали здібну молодь із провінції. Здобувши вищу освіту, шістдесятники часто пов'язували своє життя з працею в інститутах, творчих спілках, видавництвах, редакціях, тощо. Особливу роль в контексті українського шістдесятництва відігравав Київ – столиця УРСР. За словами Євгена Сверстюка, Київ був «містом мрії, надії і драми» шістдесятників.²

Попри наявність значного масиву літератури про шістдесятництво, ця тема є майже недослідженою, що й зумовлює *актуальність* роботи.

Об'єктом дослідження є соціально-політичні трансформації в Радянському Союзі періоду «відлиги» та «застою».

Предмет – взаємодія шістдесятників у просторі і з простором Києва, якою вона постає крізь призму его-документів.

Мета роботи – дослідити взаємозв'язок шістдесятників з міським простором Києва. З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- 1) висвітлити вплив «відлиги» на міське середовище столиці УРСР;
- 2) описати ключові «неформально-публічні» простори, витворені шістдесятниками, у Києві;
- 3) реконструювати вплив шістдесятників на «офіційно-публічний» простір Києва.

В основі **методологічної бази дослідження** – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, зокрема й особового походження. Працюючи з *его-документами*, – «джерелами, у яких дослідник

---

¹ Tromly B. An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and the Ukrainian “Sixtiers,” 1953–65. *The Russian Review*. 2009. Vol. 68. №4. P. 607–22.

² Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ, 1993. С. 27.

стикається з Я, що водночас пише і є постійно присутнім в тексті», за Жаком Прессером³, – ми враховуємо цю їхню специфіку.

Спогади, що пишуться з висоти життєвого досвіду, є ретроспективними. Через це на них неминуче накладають відбиток обмеження людської пам'яті та вибірковість обраних автором фактів.⁴ Листи, які є своєрідними «фіксаторами доби»,⁵ позбавлені ретроспективності. Не орієнтовані на публікацію, вони набагато точніше відбивають світовідчуття індивіда у той чи інший момент його/її життя. Такими ж «фіксаторами» виступають і щоденники, оскільки опис подій у них є синхронним (або майже синхронним) з, власне, подіями. З іншого боку, вони все ж не дають прямого доступу до фактів чи пережитих автором досвідів.⁶

Наша робота виконана в полі *міських студій* із залученням *міждисциплінарного підходу*. Зокрема, нами залучено напрацювання теоретика міста Кевіна Лінча, соціологів Лін Лофланд, Олени Здравомислової та Віктора Воронкова, Анни Стрельникової.⁷

Поняттєвий апарат

Оскільки дослідження присвячене міському простору, то ключовими для нас є поняття «*простір*» і «*місце*». Для їх розрізнення Мішель де Серто пропонує спиратися на протилежні сутнісні характеристики: *місце* є статичним, натомість *простір* – рухомий, бо виникає тоді, коли місце

---

³ Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización*. 2002. №5. P. 14

⁴ Торопцева А. Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Серія: Історичні науки*. 2018. № 1. С. 102-107; Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 149.

⁵ Рарицький О. Партитури тексту і духу. Художньо-документальна проза українських шістдесятників. Київ, 2016. С. 46.

⁶ Paperno I. What can be done with Diaries? *The Russian Review*. 2004. Vol. 63, No. 4. P. 565.

⁷ Лінч К. Образ города. Москва, 1982. 328 с.; Lofland L. The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory. New York, 1998. 305 p.; Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. *Social Research*. Vol. 69. № 1. 2002. P. 49-69; Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные траектории. Москва, 2012. 232 с.

використовується суб'єктами, що творять рух.⁸ Простір і місце взаємопов'язані і невинно перетікають одне в одного.

Ми також оперуємо поняттями «*приватна сфера*» і «*публічна сфера*», які пов'язані з відповідними просторами. Дослідники дискутують щодо того, наскільки означені категорії, вироблені в межах західноєвропейської інтелектуальної традиції, є універсальними для аналізу різних типів суспільств. На думку Люїса Сігельбаума, використання цієї «*гранд-дихотомії*»⁹ в радянському контексті є доволі продуктивним.¹⁰

За Джеффом Вайнтраубом, існують принаймні дві засадничі опозиції, що визначають співвідношення «*приватного*» і «*публічного*»: приховане, закрите – видиме, відкрите; індивідуальне – колективне.¹¹ Вайнтрауб виокремлює кілька підходів до розуміння цих понять. Найбільш придатним для радянського суспільства Віктор Воронков вважає так званий драматургічний підхід. У такому випадку, публічна сфера є сферою протікання поліморфної соціабельності (*sociability*) – незапланованої соціальної взаємодії.¹²

У межах публічної сфери в пізньорадянському контексті (1960-ті – початок 1980-х рр.) дослідники виокремлюють *офіційно-публічну сферу* і *неформально-публічну сферу*.¹³ Ми використовуємо це розрізнення, відповідним чином структуруючи роботу.

Для другого розділу, у якому йдеться про неформальну взаємодію шістдесятників, визначальним є поняття «*неформально-публічної сфери*». Її дослідники визначають як поле для індивідуальних або колективних ініціатив знизу та вільної від державного впливу комунікації між

---

⁸ De Certeau M. The Practice of Everyday Life. University of California Press, 1988. P. 117.

⁹ Weintraub J. The Theory and Politics of the Public/Private Distinction. *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on Grand Dichotomy*. Chicago, London, 1997. P. 1.

¹⁰ Siegelbaum L. H. Introduction: Mapping Private Spheres in the Soviet Context. *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. P. 17.

¹¹ Weintraub J. The Theory and Politics of the Public/Private Distinction. P. 4-5.

¹² Воронков В. Проект «шестидесятников»: движение протеста в СССР. С. 192.

¹³ Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. *Social Research*. Vol. 69. № 1. 2002. P. 49.

соціальними суб'єктами.¹⁴ Вона почала формуватися у період хрущовської «відлиги» і реалізовувалася в межах новостворених *приватних* просторів (індивідуальних квартир) і тих офіційних просторів, що могли бути «освоєними» для неформальних активностей (наприклад, кафе, університетські аудиторії, тощо).¹⁵ За Юліане Фюрст, таким чином відбувалося творення «паралельних світів», що задовольняли потребу радянських громадян в соціабельності та політично свідомій взаємодії.¹⁶

Для третього розділу, присвяченого взаємодії шістдесятників у публічному просторі, важить поняття «офіційно-публічної сфери», яка є підпорядкована державному контролю.¹⁷

Хронологічні рамки дослідження зумовлені, з одного боку, початком діяльності Клубу творчої молоді, що сформував київських шістдесятників як гурт друзів, а з іншого, хвилею репресій 1972 р. На думку Георгія Касьянова, саме тоді шістдесятництво перетекло в дисидентський рух. Таким чином, нижню і верхню межу становлять 1960–1972 рр. Водночас, задля більш вичерпного аналізу контексту, ми виходимо за межі заданих хронологічних рамок, висвітлюючи трансформації радянського суспільства та міського простору після смерті Сталіна.

Стан наукового дослідження проблеми. Історіографія, присвячена широкій темі шістдесятництва, є розлогою. Відзначимо, зокрема, піонерське дослідження Георгія Касьянова, присвячене різним формам нонконформізму, практикованим українською інтелігенцією у 1960-х–1980-х рр. та найновіше дослідження Сімоне Аттіліо Беллеци в межах *cultural studies* про

---

¹⁴ Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. P. 52.

¹⁵ Там само. P. 57-58.

¹⁶ Fürst J. Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the KOMPANIYA among Soviet Youth in the 1950s and 1960s. *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. New York, 2006. P. 231.

¹⁷ Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. P. 57

шістдесятництво як продукт розвитку радянського суспільства і як етап формування української модерної нації водночас.¹⁸

Теми розвитку шістдесятництва у зв'язку з міським фізичним і соціальним простором торкалися Сергій Єкельчик і Бенджамін Тромлі.¹⁹

Контекстуальний масив історіографії про «відлигу» складають роботи Пітера Рутланда, Олени Зубкової, Наталії Лебіної, Крістіни Варга-Харріс, Карла Шльогеля та інших дослідників; для ознайомлення з контекстом суспільно-політичної думки в СРСР використано праці Бориса Фірсова та Людмили Алексєєвої.

Джерельну базу дослідження складають, в основному, *его-свідчення* шістдесятників: щоденники, спогади, листи, а також інтерв'ю. Окремо варто відзначити щоденники засновника Клубу творчої молоді Леся Танюка, а також спогади сучасників про двох ключових постатей київського і, ширше, українського шістдесятництва – Івана Світличного та Аллу Горську.

З *архівних матеріалів* нами було залучено запрошення та інформацію про заходи Клубу творчої молоді, що зберігаються у фонді Алли Горської в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Також було залучено фотодокументи та матеріали з постійної експозиції Музею шістдесятництва.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. У першому розділі описано соціальний і фізичний простір, що його витворила «відлига» у Києві. У другому розділі схарактеризовано ключові «неформально-публічні» простори, витворені шістдесятниками в Києві: Клуб творчої молоді в театральному інституті,

---

¹⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ, 1995. Bellezza S. A. The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky. Edmonton, 2019.

¹⁹ Yekelchik S. The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels. Nationalities Papers: *The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2015. Vol. 43. №1. P. 45-62. Tromly B. An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and the Ukrainian "Sixtiers" P. 607–22.

помешкання Івана Світличного та Алли Горської. У третьому розділі описано, як шістдесятники розширювали межі дозволеного в «офіційно-публічному» просторі Києва на прикладі діяльності Клубу творчої молоді в Жовтневому палаці, нових просторових практик – зібрань біля пам'ятника Тарасу Шевченку 22 травня і новорічного колядування, – та протесту в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. У додатках наведені світлини шістдесятників, запрошення на заходи, організовані Клубом творчої молоді, створені нами мапи-візуалізації місць Клубу творчої молоді, смолоскипної ходи до пам'ятника Івану Франку 1963 р., ходи до будівлі ЦК КПУ 1967 р., тощо.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати дослідження було представлено на конференції «Місто й оновлення: Як міста пам'ятають і як міста забувають», що проходила 10-12 вересня 2020 р. у Києві. За результатами конференції, було опубліковано статтю «Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях “радянської мрії”» в журналі «Місто: історія, культура, суспільство».²⁰

---

²⁰ Довгань С. Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях “радянської мрії”. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2021. №1(12). С. 81-97.

Розділ I. «Відлига» в Києві

1.1. Загальносоюзний контекст

Смерть Сталіна в березні 1953 р. запустила низку суспільних, економічних і культурних перетворень у СРСР, що відомі як «десталінізація» та хрущовська «відлига». Ханна Арендт, на основі праць якої виникла «тоталітарна модель» дослідження Радянського Союзу, назвала ці процеси детоталітаризацією, хоч і неоднозначною.²¹ «Усе має такий такий вигляд, ніби нічого не змінилося, але насправді змінилося все»²², – йдеться в передмові авторки до другого видання «Джерел тоталітаризму» 1966 р., два роки потому, як «відлига», формально, завершилася. У радянського населення не побільшало громадянських свобод, але таємна поліція, що її втілював КГБ, вже не мала переваги над регулярною армією.²³ Оскільки в тоталітарних державах на секретні служби покладається завдання здійснення тотального контролю над власним населенням і підготування ґрунту для світової революції, то такі зрушення свідчать про демократизаційні процеси.²⁴ Табори, що виступали місцем концентрації внутрішніх ворогів, не зникли цілком, але було ліквідовано найпотужніші з них.²⁵ Паралельно з цим відбувалася масова реабілітація жертв політичних репресій.²⁶ Тоді місце масового терору, що на нього спирався сталінський тоталітарний режим, заступили, як вважає Арендт, «труднощі, небезпеки і несправедливості однопартійної диктатури», вже не тоталітарної.²⁷

З тезою про 1953 р. як кінець тоталітарного режиму погоджується сучасний дослідник Пітер Рутланд.²⁸ Послуговуючись класичним, ще визначеним Збігневом Бжезинським і Карлом Фридрихом, комплексом

---

²¹ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. С. 14, 23.

²² Там само. С. 25.

²³ Там само. С. 24-25.

²⁴ Там само. С. 471-473.

²⁵ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ, 2006. С. 396, 408-409.

²⁶ Там само. С. 395.

²⁷ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. С. 26; Arendt H. On violence. San Diego, 1970. P. 55.

²⁸ Rutland P. The politics of economic stagnation in the Soviet Union. New York, 2009. P. 7.

характеристик тоталітарної диктатури, Рутланд висновує: радянська політична система після смерті Сталіна була пост-тоталітарною. Для неї притаманні, зокрема, «ерозія» єдиної мобілізуючої ідеології, підваження самвидавом монополії держави на засоби інформації та припинення масового терору.²⁹ Репресії відтепер застосовувалися в основному проти політичних дисидентів, у той час як пересічному радянському громадянину нічого не загрожувало.³⁰ З іншого боку, роль партії залишилася майже незмінною, але жоден політичний лідер вже не прирівнювався до Леніна чи Сталіна.³¹ Так само, не зазнали змін основні риси радянської командної економіки.³² Тобто, на переконання дослідника, попри те, що згадані трансформації торкнулися різних сфер життя неоднаковою мірою, смерть Сталіна маркує початок якісно нового періоду в історії СРСР.

У день смерті Сталіна 5 березня 1953 р. відбулася нарада в редакції газети «Правда». Про неї так згадував Костянтин Сімонов, письменник і кандидат в члени ЦК КПРС: *«Было такое ощущение, что вот там, в президиуме, люди освободились от чего-то давившего на них, связывавшего их»*.³³ Однак, дискредитація «вождя» розпочалася дещо пізніше, адже саме саме статус соратників «великого Сталіна» мусив легітимізувати владу вищого партійного керівництва.³⁴

Як стверджує Олексій Юрчак, визначальним для радянського авторитетного дискурсу було триєдине панівне означення (master-signifier) «Ленін-партія-комунізм»³⁵. Саме безпосередній зв'язок із Леніним визначав легітимність наступних керівників СРСР. На церемонії прощання Сталіна називали «геніальним продовжувачем справи Леніна»³⁶, але уже через три

---

²⁹ Rutland P. The politics of economic stagnation in the Soviet Union. P. 7-10.

³⁰ Ibid. P. 9.

³¹ Ibid. P. 8.

³² Ibid. P. 10.

³³ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Москва, 1990. С. 228.

³⁴ Медведев Ж. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. Москва, 2003. С. 266.

³⁵ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Москва, 2014. С. 154-155.

³⁶ Великое прощание / Реж. Г. Александров, С. Герасимов, И. Копалин и др. Москва: ЦСДФ, 1953. Хв. 49:58.

роки цю тезу було заперечено на XX з'їзді партії. У промові «Про культ особи» Хрущов стверджував, що «*Сталину были совершенно чужды ленинские черты*». ³⁷ Протиставлення Сталіна – Леніну і ленінізму, загалом, є наскрізним для промови. Хрущов розірвав зв'язок, що мав легітимізаційну силу для Сталіна, а це означало курс на «відновлення» «викривлених ленінських принципів».

Промова Хрущова вплинула на атмосферу суспільного життя в СРСР, дещо її лібералізувавши. На думку Ярослава Секо, у середовищі російських шістдесятників, що називали себе «дітьми XX х'їзду», витворився своєрідний культ з'їзду як світоглядного зламу для покоління. ³⁸ Натомість, продовжує він, для колективної пам'яті українських шістдесятників з'їзд не є настільки визначальним, а радше пов'язаним з індивідуальними «прозріннями» представників покоління. ³⁹

Як свідчать его-документи, брошура зі закритою доповіддю Хрущова, що її зачитували на місцевих зборах партійців, комсомольців та безпартійних робітників, справила потужне враження на багатьох. Лесь Танюк, як комсорг заводу, отримав доручення ознайомити колектив зі змістом доповіді. Враження від неї ще довго були предметом роздумів Танюка: «Не перестаю дивуватися з того нового, що відчуваю нюхом, інтуїцією, ловлю в повітрі 1956 року!», – читаємо запис у щоденнику від 14 жовтня. ⁴⁰ В'ячеслав Чорновіл прослухав промову в актовій залі Київського університету, де навчався на факультеті журналістики. ⁴¹ В інтерв'ю 1996 р. він відзначив вагомість XX з'їзду для формування *іншого* погляду на радянські реалії,

---

³⁷ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н. С. Хрущева XX съезду КПСС 25 февраля 1956 г. *Известия ЦК КПСС*. 1989. №3. С. 133.

³⁸ Секо Я. XX з'їзд і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 2. С. 115.

³⁹ Там само. С. 116.

⁴⁰ Танюк Л. Слово, театр, життя. Київ, 2003. Т. 3. С. 58.

⁴¹ Інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом від 10 березня 1996 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Марта Коломиєць.

порівнюючи критику культу особи Сталіна із «вибухом бомби».⁴² Позитивний вплив доповіді Хрущова визнавав і Іван Світличний. *«Все мы переживаем не столько трагедию случившегося, сколько крушение собственных иллюзий. Правда эта нужна, она благотворна. Меньше будем такими наивными простачками»*, – йдеться у його листі до Євгенії Дейкіної, за кілька тижнів після виголошення доповіді на з'їзді.⁴³

Водночас, реакцією Михайлини Коцюбинської на оприлюднену Хрущовим «нову правду» було відторгнення почутого.⁴⁴ Як згадує літературознавиця, її переконання змінилися пізніше, а каталізатором зрушень була діяльність Клубу творчої молоді, що виник 1960 р.⁴⁵ У спогадах шістдесятників із Західної України ХХ з'їзд й узагалі не фігурує як відправна точка світоглядних трансформацій. Причин цього варто шукати у іншому історичному наративі, що формував їхню ідентичність.⁴⁶

Як резюмує Ярослав Секо, «на відміну від своїх російських однолітків, українські шістдесятники не вийшли з ХХ з'їзду, а увійшли в атмосферу ХХ з'їзду».⁴⁷ Різними були й внутрішні особливості двох рухів. Російське шістдесятництво постало на ґрунті віри в соціалістичне оновлення. Українське ж, розділяючи ідею «соціалізму з людським обличчям», першочергово виступало за вільний розвиток національної культури.⁴⁸

На тому ж таки ХХ з'їзді Хрущов оголосив про курс на покращення рівня життя трудящих.⁴⁹ На практиці він мав втілюватися через масове

---

⁴² Інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом від 10 березня 1996 р.; м. Київ. Інтерв'юєр: Марта Коломиєць.

⁴³ Світличний І. Голос доби / упоряд. Л. Світлична. Київ, 2001. Кн. 1. С. 37.

⁴⁴ Бердиховська Б. Гнатюк О. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами. Київ, 2004. С. 161.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Narvselius E. Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. Lanham 2012. P. 74.

⁴⁷ Секо Я. ХХ з'їзд і поява шістдесятництва. С. 17.

⁴⁸ Narvselius, E. Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. P. 74.

⁴⁹ Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева. XX съезд коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1956. С. 80-81.

житлове будівництво, розширення мережі побутового обслуговування, громадського харчування і медичних закладів, краще забезпечення населення побутовими товарами тощо.⁵⁰ Досі для керівництва держави соціальна політика не була пріоритетною. Тому, такий поворот до людини, як і критика культу особи, був способом роботи партії над «помилками сталінізму».

Хрущовська «відлига» пришвидшила появу нової культурної парадигми, зародки якої можна було спостерігати ще в повоєнний час.⁵¹ На зміну єдиному тоталітарного «великому стилю», пише Олена Зубкова, прийшли «віяла стилів».⁵² Ідеологічна детермінованість мистецтва ставала все менш помітною: урізноманітнилися зміст і форма літературних, живописних і кіно-творів.⁵³ Цьому сприяли, зокрема, проникнення західних віянь через привідкриту «залізну завісу» та осмислення спадщини репресованих у 1930-ті рр. митців.

Дослідниця акцентує увагу на поезії – наймасовішому виді творчості часів «відлиги». Окрім звичної функції поезії як засобу індивідуального самовираження, існували ще принаймні дві: деструктивна, що руйнувала різного роду ідеологічні закріплення в культурі й світогляді, та креативна, що породжувала нові форми дозвілля, як, наприклад, поетичні вечори та вечори авторської пісні.⁵⁴

У середині 1950-х рр. також відбувся «хрущовський розлом» в архітектурі.⁵⁵ Він виявився в запереченні сталінського ампіру та притаманних йому «надлишків». Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про усунення надмірностей у проектуванні та будівництві» від 4 листопада 1955 р., такими вважалися класичні декоративні елементи (колони, ліпні

---

⁵⁰ Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева. С. 80-81.

⁵¹ Зубкова Е. Культура повседневности в эпоху оттепели. *Общественные науки и современность*. 2001. №1. С. 168.

⁵² Там само. С. 165-166.

⁵³ Там само. С. 169.

⁵⁴ Там само. С. 172.

⁵⁵ Хан-Магомедов С. Хрущевский утилитаризм: плюсы и минусы. URL: http://www.niitiag.ru/pub/pub_cat/han_magomedov_hrushhevskij_utilitarizm_pljusy_i_minusy (дата звернення: 01.03.2021)

прикраси, пілястри тощо), дорогі матеріали та особливості планування квартир.⁵⁶ Задля швидкого вирішення житлового питання передбачалося підвищення функціональності й економічності житла, максимальне застосування типових проєктів.⁵⁷ В історію архітектури зміни, започатковані Хрущовим, увійшли як «період індустріального домобудування».⁵⁸

Справедливо, що на позначення хрущовських соціально-побутових реформ Наталія Лебіна вживає термін «десталінізація повсякдення».⁵⁹ Згадані трансформації не могли не відбитися на столиції УРСР та її містіах. З кінця 1950-х рр. Київ – третє, після Москви й Ленінграду, місто-мільйонник у Радянському Союзі.⁶⁰

1.2. Центр

У роки хрущовської «відлиги» в Києві все ще тривала повоєнна відбудова Хрещатика.⁶¹ Її основу заклав проєкт реконструкції Хрещатика, що переміг на всесоюзному конкурсі й був затверджений Радою міністрів УРСР 1949 р.⁶² Розробка цього проєкту відбувалася під керівництвом Олександра Власова, запрошеного 1944 р. Микитою Хрущовим (тоді – першим секретарем ЦК КП(б)У) на посаду головного архітектора Києва.⁶³ З огляду на цю обставину, перемога Власова була майже безальтернативною. Роль Хрущова у відбудові Хрещатика, як це відображено в його спогадах, була розпорядницькою; очільник української компартії був задоволений

---

⁵⁶ Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» от 4 ноября 1955 года. *Правда*. 1955. 10 ноября. №3/4. С. 1.

⁵⁷ Там само

⁵⁸ Журавлев Н., Наумова А. Всеобщая история архитектуры. Москва, Стройиздат, 1975. Т. 12. К. 1.

⁵⁹ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Санкт-Петербург, 2015. С. 10, 19.

⁶⁰ French K. A. The Individuality of the Soviet City. *The Socialist City: spatial structure and urban policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto, 1979. P. 77

⁶¹ Реконструкцію буде завершено 1960 р. Див. Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. Киев, 2010. С. 286.

⁶² Матушевич А. Хрещатик. Київ, 1950. С. 95

⁶³ Хрущев Н. Воспоминания. Москва, 2016. Кн. 1. С. 671.

обраним проектом, який «більше за інші відповідав духу часу», і щиро радів, що доклався до його реалізації.⁶⁴

У повоєнний час через брак матеріалів відбувався активний пошук способів здешевити будівництво. Однак, застосування таких практик до відбудови Хрещатика, архітектура якого мала «відображати велич Сталінської епохи»⁶⁵ і тріумф Перемоги, визнавалося неможливим. Хрущов згадував, що вулицю одразу планували відновлювати «солідно», а економія не виправдала би себе історично.⁶⁶ Справді, відповідно до сталінської просторової ієрархії, найбільш якісні і помпезні зразки архітектури мали розташовуватися у своєрідних містобудівних *вузлах* – місцях, до яких і від яких рухається найбільша кількість людей, як, наприклад, центр міста, великі площі, магістралі.⁶⁷ За Кевіном Лінчем, у загальноміському контексті *вузли* можуть набувати символічного значення і ототожнюватися з містом.⁶⁸ Хрещатик мусив стати таким *вузлом* – «вітриною нового Києва».⁶⁹

На Хрещатику вже було зведено кілька рясно декорованих житлових будинків, коли Хрущов оголосив про архітектурну реформу.⁷⁰ У продубльованій на республіканському рівні постанові «Про усунення надмірностей у проектуванні та будівництві» від 22 листопада 1955 р., визнавалося існування недоліків в поточній будівельній практиці.⁷¹ «Тільки одна декоративна башта, яка побудована на чотирнадцятиповерховому жилому будинку по Хрещатику, коштує 540 тис. карбованців, що дорівнює вартості десятиквартирного будинку», – йшлося в документі.⁷² Це порівняння

---

⁶⁴ Хрущев Н. Воспоминания. С. 674-675; Про це також пише Сергій Єскельчик у праці «Повсякденний сталінізм» (2018).

⁶⁵ Матушевич А. Хрещатик. С. 5.

⁶⁶ Там само. С. 673.

⁶⁷ Широчин С. Жилищный вопрос в Киеве и социальное неравенство: история проблемы. URL: <https://commons.com.ua/uk/kejs-kieva> (дата звернення: 10.02.2021).

⁶⁸ Линч К. Образ города. С. 52.

⁶⁹ Широчин С. Жилищный вопрос в Киеве и социальное неравенство: история проблемы.

⁷⁰ Шулькевич М. Дмитренко Т. Киев (архитектурно-исторический очерк). Київ, 1978. С. 140-141.

⁷¹ Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. Київ, 2008. С. 99.

⁷² Цит. за Там само. С. 100.

є красномовним, оскільки вказує на основну причину архітектурної реформи. Як зазначає Дмитро Хмельницький, вона була зумовлена не відмінними від сталінських естетичними вподобаннями Хрущова, а прагматичною необхідністю забезпечити масове житлове будівництво.⁷³ «Роботу над помилками» мали проводити нижче – у Державному комітеті ради міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури та в Київському міськвиконкомі. Як ішлося в доповідній записці названих органів ЦК КПУ від 9 грудня 1955 р., кошторис на забудову Хрещатика було зменшено більше ніж на 17 млн карбованців.⁷⁴

Економія позначилася, зокрема, на готелі «Москва» та будівлі міської ради, що мали стати основними вертикальними акцентами Хрещатика. Висотність обидвох споруд було зменшено: готелю – із 24 до 16 поверхів, міськради – з планованих 17 до 10⁷⁵ [Додаток 1]. Внаслідок цього, домінантами вулиці стали шпильасті житлові будинки, зведені до виходу вищезгаданої постанови [Додаток 2].

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. на Хрещатику велася робота над спорудами громадського призначення. Було відновлено Жовтневий палац культури, що містив головну республіканську залу, та будівлю Київської консерваторії⁷⁶ [Додаток 3]. Обидва місця – знакові для українських шістдесятників. У приміщенні консерваторії мали місце неформальні зустрічі членів Клубу творчої молоді [далі – КТМ] в перший період його діяльності (1960-1961 рр.). Жовтневий палац впродовж 1962–1964 рр. був місцем, де розташовувалася «штаб-квартира» Клубу та сценою для організованих «катеємівцями»⁷⁷ заходів.

---

⁷³ Хмельницький Д. Архитектура Сталина. Психология и стиль. Москва, 2006. С. 324.

⁷⁴ Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. С. 100.

⁷⁵ Черкес Б. Формування ансамблю вулиці Хрещатик. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 439. С. 31.

⁷⁶ Шулькевич М. Дмитренко Т. Киев (архитектурно-исторический очерк). С. 142, 145.

⁷⁷ Термін вживається Сергієм Білоконом на позначення членів Клубу творчої молоді. Див. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960-1965). Студії мистецтвознавчі. №4. Київ, 2012. С. 7-40.

Таким чином, «боротьба з надлишками в архітектурі» відбилася на кошторисі, але не вплинула на загальний образ Хрещатика. Постраждала висотність окремих будівель суспільного призначення, але, як і було заплановано, Хрещатик відбудували «солідно». Він був запланований як архітектурний ансамбль, і це диктувало рух за інерцією, хоч і з внесенням корективів під час хрущовської «відлиги».

1.3. Периферія

Якщо, за Андрієм Іконніковим, центр міста репрезентував «другу утопію», сталіністську за характером, то «третя утопія» Хрущова найкраще оприявнилася на міській периферії. На думку дослідника, вона зводилася до проголошеної у 1961 р. на XXII з'їзді партії ідеї досягнення комунізму в чітко визначений термін – до 1980 р.⁷⁸ Виконати такий план можна було через максимальне зрівняння рівня благ для всіх радянських громадян. Відтак, в архітектурі «третю утопію» вирізняла безликість середовища проживання та тотальна стандартизація будівництва на території всього Союзу.⁷⁹

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (від 31 липня 1957 р.), передбачалося, що житлове будівництво у великих містах буде вестися а) на вільних територіях; б) великими масивами; в) за типовими проєктами.⁸⁰ Водночас, особливістю житлових масивів була добре розроблена побутова інфраструктура. Поряд із житловими будинками виростали будівлі громадського призначення. Серед таких, зокрема, дитячі садки, ясла, їдальні, центри побутового

---

⁷⁸ Іконников А. Архитектура XX века. Утопия и реальность. Москва, 2001. Т. 1. С. 639

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР «О развитии жилищного строительства в СССР». *Собрание постановлений правительства СССР*. №9.1957. С. 332-388.

обслуговування, що їх ще Ленін називав «паростками комунізму» з огляду на їхню емансипативну функцію.⁸¹

Першим київським житловим масивом, забудованим типовими п'ятиповерхівками, став Першотравневий, розташований у Залізничному районі.⁸² Його особливістю було широке застосування кольорової глазурованої кераміки для декорування фасадів, яке врятувало масив від одноманітності.⁸³ На правому березі також з'явився масив на Нивках, Відрадний, Сирецький, Академмістечко, Вітряні Гори та інші.⁸⁴ Інтенсивне будівництво велося на Лівому, менш щільно забудованому, березі Києва. До середини 1960-х рр. тут постали Дарницький, Русанівський та Воскресенський масиви⁸⁵ [Додаток 4]. Варто згадати, що, крім розміщення компактно на масивах, «хрущовки» також вклинювалися в історичну забудову центральної частини міста, але не визначали її загального вигляду.⁸⁶

До хрущовської реформи розподіл житла відбувався відповідно до нової суспільної ієрархії. Індивідуальний житловий простір був привілеєм номенклатури і «спеціалістів» у той час, як більшість населення задовольнялася комунальними квартирами. На переконання Марка Меєровича, причиною постійного дефіциту житлової площі була цілеспрямована політика влади, що мала на меті дисциплінування радянських громадян.⁸⁷ Мешканці кімнат «зі скляними стінами»⁸⁸ були свідомі того, про що говорять, чим займаються, чим обідають і кого приймають їхні сусіди. Таким чином, проживання в «комуналці»

---

⁸¹ Заклади такого типу мусили «звільнити» жінку, зрівняти її в правах з чоловіком у виробничому і суспільному житті. Див. Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва, 1970. Т. 39. С. 24.

⁸² Будівництво розпочалося 1956 р. і велося в три черги. У двох останніх, з 1959 по 1963 р. забудова велася класичними «хрущовками». Див. Шулькевич М. Дмитренко Т. Киев (архитектурно-исторический очерк). С. 158.

⁸³ Там само. С. 159.

⁸⁴ Там само. С. 179

⁸⁵ Там само. С. 161, 163, 172.

⁸⁶ Баканов В. Забытые страницы киевского быта. Киев, 2011. С. 76.

⁸⁷ Меєрович М. Наказание жилищем: жилищная политика в СРСР как средство управления людьми (1917 – 1937 годы). Москва, 2008. С. 5-8.

⁸⁸ Баканов. Забытые страницы киевского быта. С. 148.

характеризувалося «публічною приватністю» або «ілюзією приватності» і оприявнювало тотальний контроль над особистістю.⁸⁹

Масове житлове будівництво витворило новий житловий простір. Відповідно до лозунгу «Кожній сім'ї – окрему квартиру», передбачалося поквартирне заселення «хрущовок», а отже, індивідуальний житловий простір набував якостей загальної норми.⁹⁰ Однак, як стверджує Наталія Лебіна, це не означало відмову влади від ідеї дисциплінування тілесних практик радянського громадянина⁹¹.

По-перше, окрема квартира для посіймейного заселення так само мала сприяти вихованню «нової» радянської людини, як раніше – комунальна. Декларувалося, що від доброї запезпеченості радянських громадян житлом напряду залежать успіхи комуністичного будівництва.⁹² Адаптувати ідею колективізму до нових умов не склало проблеми: влада всіляко культивувала підтримку «комуністичних взаємин у побуті» між мешканцями новобудов.⁹³ З цією метою запроваджувалися змагання і особливі звання, що надавалися будинкам «зразкового побуту»⁹⁴. Однак, те що мешканці будинку вчасно вносили квартплату чи не смітили на сходових майданчиках, ніяк не впливало на їхній світогляд.⁹⁵ По-друге, ізольоване помешкання вимагало певного пристосування. Переїзд до «хрущовки» за замовчуванням означав «демократизацію» побуту – відмову від громіздких елементів інтер'єру,

---

⁸⁹ Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia / ed. by Lewis H. Siegelbaum. New York, 2006. P. 10; Лебіна Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: деструкция большого стиля. С. 28.

⁹⁰ Варга-Харрис К. Хрущевка, коммуналка: социализм и повседневность во время «оттепели». *Новейшая история России*. 2011. №1. С. 161.

⁹¹ Лебіна Н. Шестидесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). *Теория моды: одежда, тело, культура*. 2007. № 3. С. 330.

⁹² Там само. С. 337.

⁹³ Б. а. Быту родного города – высокую культуру. *Вечерняя Москва*. 1963. №141. С. 3.

⁹⁴ Лебіна Н. Шестидесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). С. 338.

⁹⁵ Там само.

перехід на стандартизовані меблі⁹⁶. Ці зміни можна трактувати як складову вже згаданої «десталінізації повсякдення».

У статті «Шестидесятники: слово и тело» (2007) Лебіна акцентує увагу на топі окремої «хрущовської» кухні, що перешкоджала вищезначеному «виховному» процесу.⁹⁷ Дійсна функція цього простору виходила за межі прямого призначення – приготування і споживання їжі. Кухня набувала також властивостей вітальні – місця, де приймали гостей і дискутували на політичні теми, слухали «ворожі голоси», а часом і кабінету чи трибуни.⁹⁸ Відсутність «пильного ока» сусіда дозволила власникам окремих квартир вільніше почуватися вдома. На такій кухні можна було не боятися говорити про політику, адже тут збиралися лише «свої».⁹⁹ Карл Шльогель підсумовує, що кухні в «хрущовках»:

Означали щось набагато більше, ніж це може передати сухий термін «неформальна контркультура»: біотоп династій інтелектуалів, акумулюатор пам'яті, місце переповідання життєвих трагедій, місце для вправлення в громадській мужності, база всесоюзної мережі солідарності, місце безперервних балачок та пліток, яке тримає спільноту укупі.¹⁰⁰

Як бачимо, «хрущовська» кухня акумулює в собі широкий набір смислів. Вона постає як приміщення, у якому зосереджено більшість внутрішньоквартирних активностей, як центральна частина помешкання. З огляду на це, кухня може виступати своєрідною синекдохою – будучи частиною цілого, означати ціле – окрему квартиру, яка, за Віктором Воронковим, «уможливила приватне життя в повному сенсі цього слова».¹⁰¹

***

---

⁹⁶ Лебіна Н. Шестидесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). С. 333.

⁹⁷ У даній статті під «шістдесятниками» мається на увазі ціле покоління «відлиги», а не лише вузький кластер творчої інтелігенції.

⁹⁸ Шльогель К. Археологія комунізму. Київ, 2018. С. 32; Лебіна Н. Шестидесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). С. 339.

⁹⁹ Там само. С. 32

¹⁰⁰ Там само. С. 33.

¹⁰¹ Воронков В. Аналитическое обозрение. *Поколение оттепели*. Москва, 2006. С. 379.

Таким чином, смерть Сталіна 1953 р. маркує початок якісно нового періоду в історії радянського суспільства. XX з'їзд КПРС 1956 р., на якому Микита Хрущов заперечив роль Сталіна як легітимного наступника Леніна, був рушієм zarazom суспільно-політичних, культурних і економічних трансформацій. Загалом, їхня суть зводилася до роботи партії над «помилками» «сталінізму», визнаного девіацією. В особливій атмосфері таких змін постало явище шістдесятництва. В українському контексті, для нього була притаманна як віра в соціалістичне оновлення, так і обстоювання вільного розвитку національної культури.

Як складову «десталінізації» можна розглядати і хрущовську архітектурну реформу. Вона полягала в масовому будівництві «хрущовок» – нового житлового простору, в якому стало можливим приватне життя радянських громадян. У контексті Києва, реформа майже не заторкнула центр, де за інерцією тривала «помпезна» відбудова Хрещатика. Однак, вона виразно оприявнилася на периферії – вільній для забудови території міста, де поставали масиви з «хрущовок».

Розділ II. «Неформально-публічний» простір

У роки «відлиги» популярним серед молодії стало об'єднання в компанії. Російська дисидентка й завсідниця компаній Людмила Алексєєва стверджує, що вони почали виникати ще в середині 1950-х рр., поставши як відповідь на потребу молоді «відкрити свою країну, свою історію і самих себе» через живе спілкування, тобто були виразним явищем доби.¹⁰² За її словами:

они выполняли множество функций, часто заменяя людям несуществующие, недоступные или по разным причинам неприемлемые учреждения – издательства, лектории, выставки, доски объявлений, исповедальни, концертные залы, библиотеки, музеи, юридические консультации, кружки вязания, кройки и шитья, торговые палатки, бары, клубы, рестораны, кафе, службы знакомств, а также семинары по литературе, истории, философии, лингвистике, экономике, генетике, физике, музыке и изобразительному искусству.¹⁰³

Компанії вирізнялися неоднорідним складом. Вони утворювалися задля спілкування людей, часто найрізноманітнішого фаху, які були цікаві одне одному.¹⁰⁴ Як згадує Алексєєва, представників технічних спеціальностей з гуманітаріями та колишніми «політзеками» об'єднувала «близькість по духу» і спільні цінності.¹⁰⁵

У рамках комуністичної ідеології, *компанію* можна розглядати як соціальну девіацію. Як підкреслює Юліане Фюрст у своєму дослідженні, присвяченому феномену компанії, радянський колективізм передбачав, що соціальні потреби індивіда може задовольнити будь-який з офіційно створених колективів.¹⁰⁶ Для молоді такими виступали, з одного боку, організації піонерів, комсомольців; з іншого – колектив класу, університетської групи, профспілки тощо.¹⁰⁷ Компанія ж ставала

---

¹⁰² Алексєєва Л. Поколение оттепели. Москва, 2006. С. 90.

¹⁰³ Там само. С. 91.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само. С. 91-92.

¹⁰⁶ Furst J. Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the KOMPANIIA among Soviet Youth in the 1950s and 1960s. *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. P. 232.

¹⁰⁷ Ibid. P. 232.

результатом вибору окремих індивідів стововно того, з ким вони хотіли спілкуватися, а відтак суперечила засадничому принципу колективізму¹⁰⁸.

Дослідниця пропонує розглядати *компанію* як явище на межі приватної і публічної сфер. З одного боку, компанії, до яких входило більш-менш стійке коло друзів, збиралися у приватних (у сенсі закритих) просторах, якими могли виступати квартири, кімнати в «комуналках» чи гуртожитках.¹⁰⁹ З іншого боку, згадані простори були відкритими для незнайомців. Окрім цього, специфіка активностей, що в них мали місце, тяжіли до публічної сфери.¹¹⁰ Існувало і зворотнє перетворення, коли присутність компанії у якомусь публічному просторі, як, наприклад, кафе чи університетські аудиторії, додавала йому приватності.¹¹¹

Як уже йшлося, специфічно для пізньорадянського контексту Олена Здравомислова та Віктор Воронков вводять поняття «неформально-публічна сфера». За їхнім визначенням, у постсталінський період вона постала як альтернативна «офіційно-публічній», яка була цілком підпорядкована державному контролю.¹¹² «Неформально-публічну сферу», натомість, регулювало неписане право; вона реалізовувалася і в приватних просторах, і в офіційно-публічних, що могли бути «освоєні» групою людей для неформальних активностей.¹¹³ Таким чином, явище *компанії*, як її бачить Юліане Фюрст, можна віднести до «неформально-публічної сфери».

На думку Сімоне Аттіліо Белецца, Клуб творчої молоді у Києві можна назвати *компанією*.¹¹⁴ Дослідники сходяться на тому, що Клуб слугував ядром київського і, ширше, українського шістдесятництва. У ньому не існувало фіксованого членства, а тому назвати точну кількість учасників

---

¹⁰⁸ Furst J. Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the KOMPANIYA among Soviet Youth in the 1950s and 1960s. P. 232.

¹⁰⁹ Ibid. P. 230.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. *Social Research*. Vol. 69. № 1. 2002. P. 57.

¹¹³ Ibid. P. 66.

¹¹⁴ Bellezza S. A. The Shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth in Kiev (1960-1965). P. 64-84.

неможливо. Водночас, незаперечним фактом є те, що Клуб поступово став масовою організацією. Наприклад, до художньої секції Алли Горської, як пригадував Лесь Танюк, входило близько 800 осіб.¹¹⁵ З цієї причини, на нашу думку, власне як *компанію* доцільніше розглядати не весь Клуб, а радше його актив. Серед найбільш ініціативних учасників КТМ варто виокремити його організатора Леся Танюка, а також літературознавця Івана Світличного та художницю Аллу Горську – неформальних лідерів творчої молоді, творців «клімату» київських шістдесятих, за визначенням Євгена Сверстюка.¹¹⁶

2.1. Клуб творчої молоді (1960-1961)¹¹⁷

В історіографії не існує єдиної думки щодо обставин і часу появи Клубу творчої молоді. Водночас, дослідники погоджуються, що Клуб творчої молоді виник одразу «під егідою» ЛКСМУ.¹¹⁸ Як нам видається, останнє твердження є дещо спрощеним, адже джерела не дозволяють говорити про його однозначність. Висвітлити цю проблему дозволяють щоденникові записи Леся Танюка – організатора і першого президента Клубу, у 1958-1964 рр. студента Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Перші, установчі, збори Клубу творчої молоді відбулися 8 березня 1960 р. у театральному інституті. Як пише Танюк, залу заповнили студенти-театрالي, які «задавали тон» зібранню, музиканти, архітектори, письменники, а також молодь з Київського державного університету.¹¹⁹ У його щоденнику так відображено атмосферу, що панувала під час сходин: «Відчуваєш, що все це дуже потрібно людям, що ідея дозріла, і яблуко от-от відірветься від

---

¹¹⁵ Мельникова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: Автореф. дис. ... канд. наук із суспільних комунікацій. Дніпро, 2018. С. 282

¹¹⁶ Сверстюк Є. Трудівник. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 181.

¹¹⁷ Хронологічні межі зумовлені періодом діяльності Клубу в театральному інституті, до отримання кімнати в Жовтневому палаці культури.

¹¹⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. С. 19, Bellezza S. A. The Shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth in Kiev (1960-1965). Р. 71. Білокінь С. Клуб творчої молоді "Сучасник" (1960–1965). *Студії мистецтвознавчі*. № 4. Київ, 2012. С. 9.

¹¹⁹ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ, 2011. Т. 21. С. 555-556.

гілки».¹²⁰ Йшлося про ідею нового експериментального мистецтва і нових творчих організацій на противагу запровадженім в рамках сталінської «революції згори» вузькоцеховим спілкам.

Організатори зібрання пояснили директору інституту, що приміщення зайняв «комсомольський актив», легітимізувавши таким чином присутність у ньому сторонніх людей.¹²¹ З цієї перспективи, доцільно проаналізувати склад учасників першого зібрання. Окрім студентів, зустрічаємо навіть колишніх «політзеків» і колег митців «розстріляного відродження». Так, на збори прийшов Олесь Бердник, засуджений 1950 р. за «зраду батьківщини» і реабілітований.¹²² З представників старшого покоління були присутні Борис Антоненко-Давидович, репресований письменник, який провів 20 років у таборах, та Ірина Стешенко, онучка Михайла Старицького, колишня акторка Курбасівського театру «Березіль».¹²³ Останні і надалі всіляко підтримуватимуть діяльність Клубу, а їхні помешкання стануть важливими для шістдесятників місцями міжпоколіннєвої взаємодії.

У день зборів було вироблено «Положення про Клуб Творчої Молоді», у якому клуб позиціонується як *добровільна* організація людей різного творчого фаху. Її завдання, йдеться в документі, – «виховання молодих творчих кадрів та організація їхнього дозвілля, пропаганда літератури й мистецтва».¹²⁴ Прикметно, що документ не позбавлений радянських кліше, але не містить жодного ідеологічного забарвленого формулювання.

Відповідно до положення, членами КТМ могли стати охочі кандидати до 35 років, що представили в Клубі власну мистецьку роботу.¹²⁵ Ті учасники, що перевищили зазначений вік, могли залишитися «почесними членами», а для «майстрів культури старшого віку, її ветеранів і провідників»

---

¹²⁰ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ, 2004. Т. 4. С. 385.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. Т. 21. С. 556

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. С. 553.

¹²⁵ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 21. С. 553.

запроваджувалося звання «почесних сеньйорів».¹²⁶ У статусі таких, вочевидь, перебували Антоненко-Давидович і Ірина Стешенко.

Формально, можемо погодитися з тим, що Клуб одразу був «очолений» комсомолом, адже його президентом обрали комсомольця – Леся Танюка. Водночас, у його щоденнику не відчитується яскраве бажання ідентифікувати себе через «ми-групу» ВЛКСМ.¹²⁷ Випадок із вітальною телеграмою, що її Лесь Танюк, як президент Клубу творчої молоді, надіслав Шарлю де Голлю, підкреслює, що Клуб постав не як підпорядкована комсомолу організація.¹²⁸ Відповідь французьких урядовців надійшла на адресу театрального інституту, де в Танюка відбулася така розмова з Мар'яном Крушельницьким:

- Ви справді, Танюк, щось писали Де Голлю?
- Писав. А що? Всі вітали – і я привітав!
- Від імені якого українського центру? Він у вас що підпільний?
- Чому підпільний? *Створили – і все. Відкрито створили.* Об'єдналися студенти різних вузів, ми – консерваторія, університет, оперний театр, драма. А що, заборонено?¹²⁹

Появу Клубу можна потрактувати як вияв «широкої ініціативи» комсомольців, що її заохочували ВЛКСМ і партія в умовах внутрішньої структурної кризи.¹³⁰ Це припущення підтверджують слова Надії Свіличної про те, що Клуб утворився самодіяльно.¹³¹ Новий статут комсомолу, прийнятий на XIII з'їзді ВЛКСМ 1958 р., поповнився пунктом про ініціативу і самодіяльність як «найважливіший принцип роботи» організації.¹³² Як стверджує Юліане Фюрст, у цей час комсомольським лідерам справді

---

¹²⁶ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 21. С. 554.

¹²⁷ Про ідентичність див. Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність. *Міжкультурний діалог*. Київ, 2009. Т. 1. С. 30.

¹²⁸ Телеграму було надіслано з нагоди візиту до Франції Микити Хрущова, «що започаткував нову еру в відносинах» між державами. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 4. С. 438.

¹²⁹ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 4. С. 550.

¹³⁰ Козлов Д. Социализация советской молодежи периода «Оттепели»: варианты альтернативных идентичностей (на примере Архангельской области). *Laboratorium. Журнал социальных исследований*. 2012. Т. 4. № 2. 181.

¹³¹ Світлична Н. Алла Горська. *Алла Горська. Квітка на вулкані*. Донецьк, 2011. С. 221.

¹³² Козлов Д. Социализация советской молодежи периода «Оттепели»: варианты альтернативных идентичностей (на примере Архангельской области). С. 181.

здавалося створювати простори, що перебували під керівництвом молоді та були вільні від зовнішнього втручання.¹³³

Упродовж 1960-1961 рр. Клуб творчої молоді, в основному, збирався в приміщенні театального інституту. Це місце є першим з поміж-тих, де відбувалася неформальна взаємодія шістдесятників. Послугуючись термінологією Лін Лофланд, можна сказати, що тут, в офіційній навчальній установі, було утворено «бульбашку» неформально-публічної сфери.¹³⁴

Основні активності, які тут мали місце, не виходили за рамки своєрідної самоосвіти, потрактованої Людмилою Алексєєвою як триєдине відкриття своєї країни – власної історії – самого себе. Проводилися зустрічі, присвячені діячам української культури, у тому числі і репресованим, як, наприклад, Лесь Курбас, Тодось Осьмачка, Данило Нарбут.¹³⁵ На зібраннях читали реферати або літературні твори, проводили дискусії, слухали спогади запрошених гостей. Тоді ж сформувалася практика запрошувати на заходи Клубу родичів чи знайомих митців, а часом і самих митців, які могли поділитися інформацією з перших уст. Приміром, спогадами про Леся Курбаса ділився Петро Масоха, колишній актор театру «Березіль».¹³⁶

«Освоєння» простору офіційних установ для неформальних активностей не завжди відбувалося гладко. У грудні 1960 р. в межах КТМ відбувся поетичний вечір Василя Симоненка й Ерванда Григорянца. Для цього під залу пристосували найбільшу аудиторію інституту, створивши в ній відповідну атмосферу: вікна було зашторено, а імпровізовану сцену освітлювали театральні прожектори.¹³⁷ Вечір вів «мовник» театального інституту Лука Григорович Сокирко.¹³⁸ Студенти прихильно ставилися до викладача, адже той, у вишиванці й з люлькою в зубах, справляв враження

---

¹³³ Furst J. *Stalin's Last Generation*. New York, 2010. P. 318.

¹³⁴ Lofland L. *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*. New York, 1998. P. 12.

¹³⁵ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 4. С. 601; Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 217.

¹³⁶ Там само. Т. 4. С. 601.

¹³⁷ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 12-13.

¹³⁸ Там само.

«своїї людини».¹³⁹ Тим не менше, коли Танюком «зацікавилися» в райкомі партії з цього приводу вечора, джерелом інформації про всі «антирадянські» ганджі заходу став Сокирко.¹⁴⁰

Інший подібний випадок пов'язаний із вечором авторської пісні Булата Окуджави. Маємо зазначити, що дослідники відносять бардівську пісню до неформально-публічної сфери, оскільки вона пов'язана з неформальними зібраннями і вільними висловленнями на політичні теми.¹⁴¹ Захід був організований в березні 1961 р. зусиллями учасників Клубу в фойє оперної студії Київської консерваторії. Про нього знали лише особисто запрошені, адже, як пише Лесь Танюк, широкий розголос міг зірвати вечір.¹⁴² Очевидно, це знову була ініціатива «знизу», яка не узгоджувалася з керівними комсомольськими органами. Як і всяка не погоджена офіційно подія, вона маркувалася як «підпільна». Саме в такому ключі вечір Окуджави фігурує в розмові Танюка зі завідуючою кафедрою основ марксизму-ленінізму: *«Кто вам разрешил – подпольно – Булата Окуджаву? Он в Москве запрещен. А вы еще в чужом помещении!»*.¹⁴³

У театральному інституті, який у цей час був «штаб-квартирою» КТМ, поступово формувалася компанія друзів. Знаковим було доєднання до діяльності Клубу Івана Світличного та подружжя Алли Горської і Віктора Зарецького. Михайлина Коцюбинська називає їх, разом із Лесем Танюком, основними «об'єднанчими постатями» клубівського гурту.¹⁴⁴

З Іваном Світличним, який став «патріархом» мистецької молоді, Лесь Танюк познайомився в червні 1960 р.¹⁴⁵ Один одному вони були відомі і раніше: Танюк знав і читав Світличного як літературного критика, а

---

¹³⁹ Смолянський Ю. Все життя із Шевченком у серці... URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=1862> (дата звернення: 17.05.2021)

¹⁴⁰ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 25-26.

¹⁴¹ Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. P.53; Shlapentokh V. Public and Private of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia. New York, 1989. P. 197.

¹⁴² Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 121.

¹⁴³ Там само. С. 123.

¹⁴⁴ Коцюбинська М. Книга споминів. Харків, 2006. С. 38-39.

¹⁴⁵ Танюк Л. З Іваном і без Івана. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 144.

Світличний встиг побувати на одному зі засідань Клубу.¹⁴⁶ За записами Танюка, ближче заізналися вони у натовпі, що утворився біля Спілки письменників під час візиту очільника італійської компартії Пальміро Тольятті.¹⁴⁷ Знайомство продовжилося на помешканні у Світличних, а з осені, коли Клуб відновив засідання, Іван і Леоніда Світличні стали його завсідниками¹⁴⁸.

Художники, фактично, прийшли до Клубу за оголошенням в березні 1961 р. Повідомлення про діяльність КТМ побачила Галина Зубченко у вестибюлі Академії будівництва і архітектури, де працювала.¹⁴⁹ Того ж дня від неї про це дізналися Алла Горська і Віктор Зарецький, подружжя художників, які вже були членами Спілки художників. На засідання прийшла ціла ватага митців, очолювана Горською.¹⁵⁰ Невдовзі художники сформували секцію образотворчого мистецтва в КТМ.¹⁵¹

Напередодні переходу Клубу до Жовтневого палацу культури на початку 1962 р. Лесь Танюк записав у щоденнику: «Ми поступово *приростаємо* один до одного, народжується своєрідне *братство*. Абсолютно різні люди; залишаються лише ті, кому болять Україна і хто має потяг до творчого начала».¹⁵² Як бачимо, «освоєний» Клубом простір здійснював важливу інтегративну функцію для молодой київської інтелігенції.

2.2. «Епіцентри» шістдесятництва

У спогадах сучасників як осередки шістдесятників найвиразніше фігурують два помешкання – квартира Івана та Леоніди Світличних на Першотравневому масиві (вул. Уманська, 35) і «комуналка» Алли Горської і Віктора Зарецького в центрі Києва (вул. Рєпіна, 25). Вони представляють два

---

¹⁴⁶ Танюк Л. З Іваном і без Івана. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 145-146

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Зубченко Г. А було це так. Алла Горська. *Червона тінь калини: листи, спогади, статті*. Київ, 1996. С. 149

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. С. 150.

¹⁵² Виділено в оригіналі. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 695.

різні типи житлового простору – індивідуальний і «приватний» для Світличних; комунальний у випадку Горської та Зарецького. Попри означену різницю, їх об'єднують такі якісні характеристики, як відкритість простору для *інших* – друзів і знайомих, а також стиль життя господарів, для якого притаманний високий ступінь комунікабельності.¹⁵³ З огляду на це, ми розглядаємо названі помешкання як неформально-публічні простори.

2.2.1. «Хрущовка» Івана Світличного

Іван Світличний отримав квартиру в новозбудованій «хрущовці» 1960 р. як працівник Інституту літератури.¹⁵⁴ Поява власної житлової площі з кухнею, ванною і вбиральною сприймалася ним ідеалізовано, оскільки різке контрастувала із попередніми житловими умовами. Іван так повідомляв про новосілля сестрі: «Цього листа я тобі пишу з нової, СВОЄЇ (!) квартири. Це – по дорозі з центру на аеродром. Місце хороше, старих будинків і близько немає, кругом одні новобудови, планування чудесне, до центру – 20 хвилин тролейбусом».¹⁵⁵

Світличний був затятим бібліофілом, тож переїжджали на нове помешкання з валізою речей і «вантажівкою книжок», як згадує його дружина Леоніда Світлична.¹⁵⁶ Книжки стануть одним з маркерів цього простору. Частково, свою бібліотеку Світличний розмістив на саморобних стелажах, що розділяли кімнату на дві частини – кабінет і «закапелок з ліжком», але книжки знаходилися також «на столі, на стільцях, на долівці, ба навіть у манюсінській кухні».¹⁵⁷ Бібліотека містила більше п'яти тисяч видань і мала славу одного з найбільших приватних зібрань у Києві.¹⁵⁸ Здебільшого, колекцію складала гуманітаристика – зокрема, закордонна україніка, книжки

¹⁵³ Воронков В. Аналитическое обозрение. *Поколение оттепели*. С. 379.

¹⁵⁴ Іван Світличний. Голос доби / упор. Л. Світлична. Київ, 2001. С. 46

¹⁵⁵ Там само. С. 54

¹⁵⁶ Світлична Л. Поруч з Іваном. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 23.

¹⁵⁷ Білокінь С. Із часу, що закривався. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 306; Вовк В. Світло в темряві. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 373.

¹⁵⁸ Мохонько В. Спадщина Івана Світличного у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Бібліотечний вісник*. 2020. № 3 (257). С. 30.

з країн соцблоку, букіністичні видання.¹⁵⁹ Серед художньої літератури можна було знайти й твори митців «розстріяльного відродження», яких шістдесятники часто відкривали для себе саме тут, на Уманській.¹⁶⁰

Іншою особливістю цієї квартири була фонотека – колекція записів «молодої» української поезії в авторському виконанні. Частими гостями Івана Світличного, літературознавця за фахом, були молоді поети, що приходили за порадами. На журналістський магнітофон «Весна» він записував вірші Василя Симоненка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ірини Жиленко та інших поетів – зокрема, щоби потім їх передрукувати і поширювати.¹⁶¹

Помешкання Світличних було надзвичайно популярним серед шістдесятників. Очевидно, до цього сприяли авторитетність Івана Світличного в літературно-мистецьких колах, його «притягальність» у спілкуванні (вислів Надії Світличної)¹⁶² та вміння бути «душею» компанії. Не менш важливою, на нашу думку, була наявність «приватного» житлового простору, що уможливлювала часті зустрічі на помешканні.

У спогадах сучасників, квартира Світличних постає як мультифункціональний відкритий простір. Одночасно вона є «клубним приміщенням», місцем зустрічей і знайомств, поетичною майстернею і навіть «готелем».¹⁶³ Примітно, що «хрущовська» кухня, про яку йшлося раніше, не є осердям цього помешкання, натомість воно важить як цілість – з кабінетом господаря, бібліотекою і холодильником.

Теоретично, мешканці індивідуальних квартир мали більшу приватність, аніж мешканці «комуналок». Однак, і в цьому випадку вона залишалась досить хиткою і тривала до тих пір, поки діяльність мешканця індивідуальної

---

¹⁵⁹ Коцюбинська М. «Доброокий». *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 106; Білокінь С. Із часу, що закривався. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 306.

¹⁶⁰ Шевчук В. «Він світильником був, що горів і світив...». *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 229.

¹⁶¹ Плахотнюк М. Про Івана Світличного. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 239.

¹⁶² Овсієнко В. Інтерв'ю з Надією Світличною. Та, що світила всім. *Донецьк, 2009*. С. 8.

¹⁶³ Там само. С. 241; Похорон І. Світличного / Реж. Ю. Ткаченко. Київ, 1992. 17:30-17:38.

квартири не привертала увагу КГБ. З середини 1960-х рр. на Уманській неодноразово проводили обшуки, у присутності господарів і без, і так звані «виїмки», вилучення кореспонденції, документів і книг.¹⁶⁴ «Вторгнення» спецорганів у «приватний» простір Світличних відбувалися принаймні у 1965, 1969 та 1972 рр.¹⁶⁵ У крайні з названих дат вони супроводжували арешт Світличного, а 1969 р. були пов'язані зі спецоперацією КГБ з встановлення шляхів розповсюдження самвидаву.

Гості Світличних згадують про те, що помешкання прослуховувалося, тому абсолютно відверті розмови вголос у квартирі не велися. Особливо виразно відчуття контрольованості відображене у спогадах Віри Вовк і Миколи Мушинки, що приїжджали до Києва з української діаспори. За необхідності, гості вдавалися до завуальованої чи стишеної мови, розмови «на папері».¹⁶⁶ Віра Вовк згадує, як відбувалася комунікація під час одного з її візитів: «Ми сиділи при столі й писали одні до одних на клаптях паперу, що їх опісля треба було дерти на дрібні шматочки й кидати в мушлю кльозету та спускати воду».¹⁶⁷ Відвертіші розмови велися за межами квартири, в публічному просторі – під час прогулянок (за) містом.¹⁶⁸ Наприклад, у день вторгнення радянських військ до Чехословаччини 21 серпня 1968 р. новини обговорювалися на пагорбі, біля будинку Світличного.¹⁶⁹

Для того, аби зберегти бодай якусь приватність, Іван Світличний виявляв технічну винахідливість. Надія Світлична згадує про такі винаходи свого брата:

Саморобні двері, зроблені в книжковому стелажі, [...] можна було відчинити, щойно проробивши певні маніпуляції, які він час від часу міняв: то треба було спершу відчинити холодильник, то ввімкнути якийсь тумблер в коридорі... Для зовнішніх дверей він теж робив всілякі страхувальні замки (чи то ключ із якимось замком – уже не пригадую), щойно тоді ключ у замкові

¹⁶⁴ Світлична Л. З Іваном і без Івана. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 26-39.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Мушинка М. Помер чи був замордований? *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 334; Вовк В. Світло в темряві. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 373.

¹⁶⁷ Вовк В. Світло в темряві. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 373.

¹⁶⁸ Вовк В. Світло в темряві. С. 373.

¹⁶⁹ Грабовський Л. Незламний дух. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 208.

повертався, інакше – заклинювало. Знало про це тільки найвужче родинне коло.¹⁷⁰

Неформально-публічний простір зустрічей шістдесятників на Уманській, 35, існував до 1972 р., коли Світличного було заарештовано та засуджено до 12 років таборів суворого режиму та заслання.

2.2.2. «Комуналка» Алли Горської

Якщо Світличні проживали в новобудові, то помешкання Алли Горської розташовувалося в типовому дореволюційному будинку на вул. Репіна, 25 [Додаток 5]. Це була трикімнатна квартира в центрі Києва, яку в середині 1940-х рр. отримав її батько Олександр Горський, тоді – директор Київської кіностудії.¹⁷¹ Невдовзі після одруження Алли Горської з Віктором Зарецьким 1952 р. її батьки виїхали на проживання до Одеси, залишивши повністю мебльовану квартиру молодій сім'ї.¹⁷²

Після цього розселення у квартирі виник «надлишок» житлової площі, який місцева влада могла вилучити за рішенням суду. «Ущільнення», що перетворило індивідуальну квартиру на комунальну відбулося 1955 р.¹⁷³ Нові мешканці Яків і Ада Червінські зайняли кімнату, яка раніше була їдальнею. Відповідно, у квартирі з'явилися місця загального користування – кухня, коридор, санвузол. Як згадує син митців Олексій Зарецький, його батьки вважали рішення суду не вповні справедливим, оскільки Віктор Зарецький, як член Спілки художників, мав право на надлишкову житлову площу.¹⁷⁴

Між сусідами по комунальній квартирі склалися такі взаємини, які Ілля Утехін називає «нормальними».¹⁷⁵ Взаємодопомога, їхня невід'ємна складова, є видимою в спогадах Олексія Зарецького. Він згадує, що батьки могли віддавати на вечір Червінським одну зі своїх кімнат, якщо у тих

---

¹⁷⁰ Світлична Н. Родинний спогад. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. С. 14.

¹⁷¹ Зарецький О. Моя мати – Алла горська. *Червона тінь калини*. Київ, 1996. С. 115.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Зарецький О. Моя мати – Алла горська. С. 115.

¹⁷⁵ Утехин И. Очерки коммунального быта. Москва, 2004. С. 110.

відбувалося якесь святкування.¹⁷⁶ Сусіди, у свою чергу, приглядали за Олесем і «підгодовували» його під час відряджень батьків.¹⁷⁷ Примітно, що міжсусідські конфлікти ніяк не відображені в спогадах. Зрештою, спільний побут двох сімей в «малонаселеній комуналці» відрізнявся від такого ж в «багатонаселеній», яку ділила більша кількість родин.¹⁷⁸

Після виїзду батьків Горська і Зарецький поступово «мінімалізовували» власний побут, прощаючись з деякими елементами «сталінського гламуру» в інтер'єрі. За Наталією Лебіною, витіснення сталінських практик з повсякдення загалом є притаманним для покоління шістдесятників.¹⁷⁹ Ірина Левитська згадувала, як змінився інтер'єр помешкання її шкільної й інститутської подруги Алли Горської: замість меблів кольору червоної вишні з'явилися польові ліжка, а колись модні ультрамаринові стіни вкрила сіра фарба.¹⁸⁰ У середині 1960-х рр. у квартирі з'явилися низькі меблі світлого кольору, призначені для малогабаритних квартир.¹⁸¹

Картини на стінах, що часом висіли догори дригом, і заляпана фарбою підлога маркували цей простір як оселю художників.¹⁸² Богемне життя в радянському контексті зберігало свої «буржуазні» характеристики: епатування зовнішністю як вияв нонконформізму, недисциплінованість повсякдення, безцільне проведення часу тощо.¹⁸³ І хоча в помешканні панував творчий безлад, богемність не була характерна для стилю життя Горської і Зарецького.

---

¹⁷⁶ Зарецький О. Моя мати – Алла горська. С. 115-116.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Зарецький О. Київ Алли Горської. *Україна у світовій історії*. 2014. №1. С. 147.

¹⁷⁹ Лебіна Н. Шістдесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). С. 354

¹⁸⁰ Алла Горська / Реж. О. Левченко. Київ: Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка, Українська студія хронікально-документальних фільмів, 2001. Хв. 23:30; Левитська І. Неофітка. *Червона тінь калини: листи, спогади, статті*. С. 145.

¹⁸¹ Зарецький О. Київ Алли Горської. С. 148.

¹⁸² Зарецький О. Моя мати – Алла горська. С. 116.

¹⁸³ Аронсон О. Богема: опыт сообщества. Наброски к философии асоциальности. Москва, 2002. С. 55-56.

У спогадах шістдесятників це помешкання фігурує як постійно відкритий для гостей простір. Найчастіше його ототожнюють з Клубом творчої молоді: «філіал КТМ» (Лесь Танюк), «міні-клуб» (Зиновія Франко), «Аллін КТМ» (Роман Корогодський).¹⁸⁴ Знаходимо також означення, що характеризують роль квартири ширше: «своєрідний народний дім шістдесятників» (Віка Нова, Богдан Катоша), «епіцентр наших зустрічей та розмов» (Опанас Заливаха) [Додаток 6].¹⁸⁵

Практично постійна присутність компанії у квартирі витворювала мультфункціональний неформально-публічний простір. Як і у Світличних, тут «перезнайомялася» одне з одним молода українська інтелігенція, формуючи комунікативну мережу.¹⁸⁶ Крім цього, на Репіна протікали різноманітні неформальні освітні активності у формі лекцій, дискусій, семінарів з доповідями на певну тему. Іван Дзюба згадує, що лекції стосувалися, зокрема, української мови. Їх читала Надія Світлична, філолог за фахом, Аллі Горській, яка лише опановувала мову, та іншим охочим.¹⁸⁷

За свідченнями Євгена Сверстюка, Горська і Зарецький довіряли своїм сусідам і вважали, що вони «не з тих, що підслуховують». Попри це, контроль за помешканням відчувався господарями, оскільки тема стеження часто зринала в розмовах.¹⁸⁸ За словами Олексія Зарецького, прослуховування квартири справді велося. Про це розповіли сусіди перед виїздом 1973 р. до Ізраїлю: у їхній кімнаті співробітники КГБ встановили підслуховувальну апаратуру.¹⁸⁹ Однак, не державний контроль припинив

---

¹⁸⁴ Танюк Л. Алла Горська. *Алла Горська. Квітка на вулкані*. С. 115-116; Франко З. Людина великої душі. *Алла Горська. Квітка на вулкані*. С. 291. Корогодський Р. Душа українського шістдесятництва. *Червона тінь калини*. С. 171.

¹⁸⁵ Нова В., Катоша Б. «На шаблях сидіти жорстко...». *Червона тінь калини: листи, спогади, статті*. С. 219. Ципердюк І. Опанас Заливаха: Про час, людей і справжнє життя. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2015/12/03/opanas-zalyvakha> (дата звернення: 17.05.2021).

¹⁸⁶ Ципердюк І. Опанас Заливаха: Про час, людей і справжнє життя.

¹⁸⁷ Нецензурний Стус / упоряд. Б. Підгірного. Ч. 2. Тернопіль, 2003. С. 240.

¹⁸⁸ Сверстюк Є. Алла Горська і батько. *Алла Горська. Квітка на вулкані*. Донецьк, 2011. С. 206.

¹⁸⁹ Життєпис мовою листів. С. 410.

існування неформально-публічного простору в цьому помешканні, а смерть Алли Горської 1970 р. за нез'ясованих обставин.

* * *

Отже, на початку 1960-х рр. у Клубі творчої молоді коло київських шістдесятників почало формуватися як *компанія*, гурт друзів. Приміщення театального інституту слугувало їхнім першим місцем збору. Саме тут, в офіційній освітній установі, шістдесятники вперше створили неформально-публічний простір для реалізації активностей, ініційованих «знизу». У цей же час, сформувалися два інші простори для неформальної взаємодії компанії. Це були помешкання Світличних і Алли Горської з Віктором Зарецьким, які стали «епіцентрами» шістдесятництва. Вони продовжували ідентифікуватися з КТМ і після припинення його діяльності в 1964 р. Попри існування державного нагляду за цими просторами, вони зберігали свою неформально-публічну орієнтованість аж до початку 1970-х рр.

Розділ III. «Офіційно-публічний» простір

У радянській містобудівельній практиці існувало кілька термінів на позначення публічного простору. Якщо йшлося про незайняту забудовою територію, то такий простір називали «відкритим» або «вільним».¹⁹⁰ Аби підкреслити значущість просторів як центрів суспільного життя, вживався термін «громадський простір».¹⁹¹ Останній, на переконання дослідників, був суто номінальним через обмежену функціональність цього «громадського» простору.¹⁹² Передусім, він мусив слугувати місцем для проведення здиригованих державою колективних активностей – парадів, демонстрацій тощо. Несанкціоновані і неконтрольовані зібрання людей в цьому просторі були, як мінімум, не бажані. Таким чином, як резюмують Карола Нейгебауер та Лела Рехвіашвілі, позірний «простір для всіх» (*everyone's space*) було насправді перетворено на «простір ні для кого» (*no-one's space*).¹⁹³

Як уже йшлося, Віктор Воронков концептуалізує простір, підпорядкований офіційним правилам поведінки і взаємодії, як «офіційно-публічний».¹⁹⁴ Дослідник наголошує на взаємовиключності двох публічних сфер – формальної і неформальної, – дотримання межі між якими було обов'язковим для радянських громадян.¹⁹⁵ Відповідно, критика влади та розмови на політичні теми, які були можливі – у певні періоди радянської історії – в неформальних просторах, не мали виходити за їхні межі.

Вищеописані подвійні стандарти, – коли поведінка «радянської людини» змінювалася залежно від її перебування в межах формальної чи неформальної сфери, – дослідники часто пов'язують із «соціальною

---

¹⁹⁰ Engel B. Public space in the Blue Cities in Russia. *Progress in Planning*. 2006. № 66. P. 162.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Лебедева Е. Трансформация публичного пространства пост-советских городов. *Социология*. 2016. №4. С. 110.

¹⁹³ Neugebauer C. S., Rekhviashvili L. Loss and (re-)construction of public space in post-Soviet cities. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2015. Vol. 35 No. 7/8. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJSSP-04-2015-0042/full/html> (дата звернення: 17.05.2021).

¹⁹⁴ Воронков В. Аналитическое обозрение. *Поколение оттепели*. С. 378.

¹⁹⁵ Там само.

шизофренією» homo soveticus.¹⁹⁶ За Віктором Воронковим, шістдесятники загалом дотримувалися «правил гри» в обох публічних сферах, але вони також були тими, хто намагався легальними способами розширити межі дозволеного в рамках офіційно-публічного простору.¹⁹⁷

3.1. Клуб творчої молоді (1962-1964)

З початку 1962 р. Клуб творчої молоді перебазувався до кімнати №13 Жовтневого палацу культури.¹⁹⁸ Цьому посприяло знайомство Леся Танюка з директором закладу Олександром Авдюшком, який на початку 1960-х рр. активно реформовував діяльність палацу.¹⁹⁹ Він схвально сприйняв Танюкову ідею створення молодіжної театральної студії на базі палацу, але із застереженням: «А вы думаете, театр в таком месте – может получится?».²⁰⁰ Директору було відомо, що в передвоєнний час у підвалах Жовтневого палацу, будівля якого перебувала в розпорядженні НКВС, відбувалися розстріли.²⁰¹ За його власним свідченням, ця розмова стала зламовою для Танюкового сприйняття Жовтневого палацу як місця. За Джоном Егню, «сприйняття місця» (sense of place), тобто наповнення його суб'єктивним значенням, є однією з трьох основних характеристик місця як «значущої локації».²⁰² Головний республіканський культурний майданчик з цього моменту став означати для нього точку в топографії сталінського терору. Зрештою, Танюку здавалося символічним розміщення КТМ саме тут. «А може, це й була б данина пам'яті тих, хто там закатований?», – читаємо запис у його щоденнику від 13 вересня 1961 р.²⁰³

«Освоєння» території Жовтневого палацу передбачало вищий ступінь офіційності, порівняно з тим, що його мав Клуб, збираючись в

---

¹⁹⁶ Воронков В. Аналитическое обозрение. *Поколение оттепели*. С. 379.

¹⁹⁷ Воронков В. Проект «шестидесятников»: движение протеста в СССР. С. 195.

¹⁹⁸ Танюк. Твори: в 60 томах. Т. 6. Київ, 2006. С. 13.

¹⁹⁹ Там само. Т. 5. С. 459.

²⁰⁰ Танюк. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 459.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Див. Cresswell T. Place: a Short Introduction. Singapore, 2004. P. 7

²⁰³ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 5. С. 459.

університетських аудиторіях. Імовірно, у зв'язку з цим у лютому 1962 р. у Клуба з'явилася куратор від міського комітету комсомолу – Неллі Корнієнко.²⁰⁴ Водночас, Лесь Танюк продовжував вважати Клуб творчої молоді уповні самостійною організацією, яка не повинна узгоджувати свої дії з міськкомом ЛКСМУ. Теза «ми самі по собі» не раз зринає на сторінках його щоденника.²⁰⁵ Зважаючи на це, очевидним стає добровільно-примусовий характер визнання «егіди» комсомолу над Клубом. Самі «катеемівці» радше назвали би свої взаємини з ЛКСМУ в цей період «співпрацею». Ця співпраця набуває якостей дієвої стратегії, стаючи своєрідною «перепусткою» в офіційно-публічні простори.

У Жовтневому палаці діяльність Клубу творчої молоді набуває широкого розмаху. Він ініціює та організовує перші масові заходи, присвячені пам'яті митців «розстріляного відродження». У травні 1962 р. відбувся вечір Леся Курбаса – режисера театру «Березіль». Подія проходила в кінолекційній залі Жовтневого палацу й, формально, мала двох організаторів – міськком ЛКСМУ та Клуб творчої молоді [Додаток 7].²⁰⁶ Для того, аби тримати вечір під контролем, міськком комсомолу вжив запобіжних заходів. По-перше, спеціально для комсомольського активу було вилучено частину запрошень на вечір.²⁰⁷ У відповідь на це Танюк винайшов стратегію означення «своїх» у публічному просторі, так описавши її у щоденнику: «Кожному, кому я особисто даю квиток, кажу, що він має прийти з *червоною квіткою*, ми, покладемо її біля портрета Леся Курбаса; квітка й стане знаком, хто прийшов... Хто без квітки, той – “актив”».²⁰⁸

Іншою дією, до якої, на думку Танюка, вдалася влада задля того, аби «відтягнути» публіку від вечора, була організація концерту Ірини

---

²⁰⁴ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 134.

²⁰⁵ Там само. С. 59, 386.

²⁰⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 2.

²⁰⁷ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 345.

²⁰⁸ Виділено в оригіналі. Там само.

Архипової.²⁰⁹ Концерт відбувався паралельно з вечором Курбаса у Жовтневому палаці. Під час «виховної» розмови з Лесем Танюком заступник секретаря ЦК КПУ з ідеології Юрій Кондуфор нібито щиро дивувався: «Як могло статися, що весь Київ пішов у цей вечір в маленький зал Жовтневого палацу, коли поруч – у великому залі – був вечір Ірини Архипової?».²¹⁰

Подія протривала близько восьми годин і завершилася глибокої ночі. У залі стояв великий портрет Курбаса, до якого покладали квіти. Захід ще не встиг розпочатися, а під портретом вже височіла «піраміда з червоних гвоздик», – занотував Танюк.²¹¹ Запрошені промовці: учні, друзі, знайомі Курбаса, серед яких низка народних артистів СРСР, – чи не вперше публічно ділилися спогадами про митця. У перерві між виступами ведучі вечора зачитували телеграми, що надійшли на адресу КТМ з усіх куточків Радянського Союзу.²¹²

Як свідчить стенограма вечора, загалом, промови були ідеологічно витримані. Однак, звучали також і репліки, що не надто вписувалися в офіційно-публічну сферу. Народний артист Василь Василько, наприклад, дозволив собі порівняти творчість репресованого митця-експериментатора і «безсмертного Кобзаря» в такий спосіб: «Я не знаю, хто геніальніший в «Гайдамаках» – Курбас чи Шевченко».²¹³ Сусід Курбаса по харківському будинку «Слово», народний художник Анатоль Петрицький, назвав видання Академії наук «гірше, ніж порнографічною літературою».²¹⁴ Він також прирівняв багатьох нерепресованих митців до репресованих:

Вот Курбас, трагическое лицо и мы трагические. Один 12, другой 15 лет сидел на каторге, другой, как я, не сидел на каторге, а обвешан, имею все ордена, какие для гражданского человека есть. Но в то же время 26 лет последних, лучших своих, когда я мастер, мне не дают работать.²¹⁵

---

²⁰⁹ Там само. С. 366.

²¹⁰ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 366.

²¹¹ Там само. С. 356.

²¹² Стенограма вечора, присвяченого 75-й річниці з дня народження Леся Курбаса. Жовтневий палац, 14 травня 1963 року. *Твори: в 60 томах*. Т. 6. С. 584-640.

²¹³ Там само. С. 592.

²¹⁴ Там само. Т. 6. С. 628.

²¹⁵ Там само. Т. 6. С. 628.

Вищезгадані репліки публіка приймала схвально, під оплески – часом бурхливі й часом із «браво».²¹⁶ Як це зафіксовано в стенограмі, вечір завершили стоячи під вигуки «Слава Україні!» і «Слава Курбасу!».²¹⁷

Присутність комсомольського «активу» на заході не спричинила конфронтації в офіційно-публічному просторі. Єдиним винятком був епізод з театрознавцем Миколою Йосипенком. Останній обурювався покладанням квітів до портрету репресованого, називаючи цю дію «фрондою» і «протестом проти радянської влади», проте з вечора не пішов.²¹⁸

Дії КТМ у формальному просторі, який вамагав чітко визначеного типу поведінки, були засуджені низкою інстанцій: і керівництвом театрального інституту, де навчався Танюк, і ЦК комсомолу, і ЦК компартії.²¹⁹ Увесь вечір був записаний на плівку, тож за кілька днів її переслуховували заступник секретаря ЦК КПУ з ідеології Юрій Конфудор, перший секретар міськкому комсомолу Іван Солдатенко й представник КГБ, шукаючи «антирадянщину».²²⁰ Як пише Танюк, присутній під час прослуховування записів, посадовці нібито не виявили «прямого націоналізму».²²¹ Одначе, вечір Курбаса поставив питання про подальшу долю Клубу з двома наявними опціями: або закриттям, або призначенням комсомолом нового голови.²²²

Під час переслуховування фонограми з вечора зринула тема Жовтневого палацу як місця розстрілів. Після того, як Юрій Конфудор порівняв складені біля портрета квіти з «могильним холмиком», розмова звелася до «минулого» палацу. Лесь Танюк записав про це в щоденнику:

Я образився, сказав, що якби його батьків розстріляли на Соловках, він так само сміявся б того, що на їхню могилу принесли квіти? «Ага, так все-таки на могилу?! – майже радісно вчепився Ю. Ю. – натяк на Жовтневий палац, на те, що тут було?» Йому здалося, що він впіймав мене на гарячому, але я сказав,

---

²¹⁶ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 628.

²¹⁷ Там само. С. 639.

²¹⁸ Там само. С. 356.

²¹⁹ Танюк Л. Твори: в 60 томах. С. 359-365.

²²⁰ Там само. С. 362.

²²¹ Там само. С. 364.

²²² Там само. С. 359, 365.

що все це відомо – про дім Мехліса й про розстріли, і що ми навіть маємо списки розстріляних у Жовтневому палаці; прийде час – надрукуємо!²²³

Варто згадати, що саме на вечорі Курбаса спливла інформація про ще одне місце в топографії сталінського терору – Биківнянський ліс. Лесь Танюк мав неформальну розмову із гостею вечора, яка розповіла йому про «свої Соловки» під Києвом.²²⁴ Ця історія спричинила наступне просторове «вторгнення» шістдесятників – Леся Танюка, Алли Горської та Василя Симоненка – у Биківню в серпні 1962 р.²²⁵ Оповідь місцевої жительки допомогла вибудувати зв'язок між двома місцями: Жовтневим палацом, де розстрілювали «політичних», і Биківнею, де їх ховали.²²⁶

Піля згаданої поїздки у Клубі створили комісію для перевірки місць масових поховань жертв сталінського терору, а її голова Лесь Танюк звернувся з меморандумом про необхідність відповідного розслідування до міської ради.²²⁷ Такі дії викликали «контр-вторгнення»: з комсомольського сейфу в театральному інституті було викрадено два інші примірники меморандуму.²²⁸ Як читаємо у щоденнику Танюка, за кілька днів кагебіст в ході «виховної розмови» порадив Танюкові не плямувати «органи», адже загальновідомо, що всі розстріляні в Биківні – жертви «німецьких фашистів».²²⁹ Таким чином, навіть після XX з'їзду, на якому було засуджено культ особи Сталіна, підваження офіційного наративу про сталінські репресії все ще було небезпечним.

Наступний гучний вечір КТМ відбувся 23 грудня 1962 р. і був присвячений 70-річчю з дня народження драматурга Миколи Куліша, який працював у творчому тандемі з режисером Лесем Курбасом [Додаток 8]. Цього разу інституціями, що співорганізовували захід, були Спілка

---

²²³ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 365.

²²⁴ Там само. С. 539.

²²⁵ Там само. С. 539-543.

²²⁶ Там само. С. 539.

²²⁷ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 650; Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 160-161.

²²⁸ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. 675.

²²⁹ Там само. 681.

письменників України та Київський державний університет ім. Шевченка.²³⁰ Від Спілки вечір погодився вести Микола Бажан, що для президента Клубу скидалося на добру стратегію для легітимізації події.²³¹

На цьому вечорі мав місце епізод міжпоколіннєвого протистояння в офіційно-публічному просторі. Спочатку аудиторія не сприйняла Бажана, ледь не зірвавши його промову. Зала нагадувала письменнику про його «сталініану», скандувавши рядки з вірша: «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, / Людина у сірій військовій шинелі».²³² Однак, Бажану вдалося опанувати аудиторію, коли він почав відхилятися від завчасно написаного вступного слова, виходячи за межі самоцензури. Лесь Танюк і Ірина Жиленко занотували, що з його вуст прозвучали слова про катування Куліша в підвалах Жовтневого палацу, а Сергій Білокінь запам'ятав іронічну фразу Бажана «Россия – родина слонов».²³³

Виявлені Олегом Бажаном матеріали засідань бюро Київського промислового обкому ЛКСМУ свідчать про те, що після згаданих гучних акцій, у лютому 1963 р. Клуб творчої молоді, фактично, було перестворено «зверху».²³⁴ Він постав під новою назвою – «Сучасник», з новим складом Ради і новим очільником.²³⁵ Відповідно до рішення бюро, місце Леся Танюка посів Віктор Зарецький – член компартії і Спілки художників УРСР, якого в комсомолі вважали поміркованішим.²³⁶

Літо 1963 р. було багатим на події для оновленого Клубу. З цього часу діяльність Клубу творчої молоді виходить назовні, за межі Жовтневого палацу, – у приміщення інститутів і просто у відкритий простір. Сезон відкрив вечір Маяковського, що відбувся в Жовтневому палаці в червні 1963

---

²³⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 4.

²³¹ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 819.

²³² Там само. С. 843.

²³³ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 843; Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 154; Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960-1965). С. 23.

²³⁴ Бажан О. Діяльність Клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. Кращезнавство. 2006. №1. С. 81.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Жиленко І. Homo feriens: спогади. Київ, 2011. С. 161.

р.²³⁷ Його було влаштовано добровільно-примусово на пропозицію ЦК комсомолу.²³⁸ Підготовкою займався Іван Дзюба, дисертація якого була присвячена творчості Маяковського.²³⁹ Євген Сверстюк згадував, що «цей вечір нам не вдався: не було ентузіазму».²⁴⁰

Цього ж місяця пройшов вечір Івана Франка. Він складався з двох частин: власне, самого вечора в Інституті харчової промисловості ім. Мікояна та смолоскипної ходи до пам'ятника Франку. Останню довго не могли погодити з обкомом комсомолу, де «катеемівцям» повставили вимогу провести перед цим вечір біля пам'ятника Леніну.²⁴¹ Домовитися про дозвіл на похід до пам'ятника вдалося Лесю Танюку, який в цей час перебував у статусі члена Ради Клубу.²⁴²

Як це відображено в его-свідченнях шістдесятників, пам'ятною була не стільки програма вечора, яка зібрала переповнену залу, як смолоскипна хода до пам'ятника.²⁴³ На думку Сергія Білоконя, це був перший в історії Києва вечір зі смолоскипами.²⁴⁴ Їх, зроблених із банок з-під згущеного молока в Клубі творчої молоді, роздавали під Інститутом, а запалювали вже підходячи до пам'ятника – на вулиці Карла Маркса [Додаток 9].²⁴⁵ Ось як цей вечір відображено в спогадах Ірини Жиленко:

За нами, за всім нашим гуртом, довжелезний хвіст демонстрації. І скрізь – вогні, вогні... Це була єдина справжня демонстрація в моєму житті. Кияни дивувались, хто обурювався, хто перелякано сахався. Чула голоси: «Что это? Говорят, «Арсенал» бунтует?» – «Да нет, это националисты...» Але чулись і схвальні голоси: «Молодці, хлопці! Давно пора».²⁴⁶

---

²³⁷ ЦДАМЛІМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 10.

²³⁸ Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами. С. 77.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. Київ, 2012.. С. 239.

²⁴² Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 7. С. 517.

²⁴³ Там само; Жиленко І. Homo feriens. С. 168; Дрозд В. Музей живого письменника.

²⁴⁴ Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960-1965). С. 23.

²⁴⁵ Там само. С. 23. Дрозд В. Музей живого письменника.

²⁴⁶ Жиленко І. Homo feriens. С. 168.

Смолоскипна хода на вулицях Києва викликала різні реакції у спостерігачів. За свідченнями Леся Танюка, деякі перехожі охоче доєднувалися до колони.²⁴⁷

Попри те, що подія була узгоджена з комсомолом (у колоні йшла, зокрема, Тамара Главак – секрктар промислового обкому ЛКСМУ, яка перебувала в складі Ради оновленого Клубу)²⁴⁸, за її перебігом здійснювався необхідний зовнішній контроль. Володимир Дрозд згадує, що колону фотографували «фахівці».²⁴⁹

Вечір завершився біля пам'ятника Франку «несанкціонованим» виступом Станіслава Тельнюка, який зачитав вірш під назвою «Пісенька останнього гурона», сповнений алюзій на радянську владу:

Зорі згасали в південнім небі...
Гинули інки – так було треба,
Гинули інки в ім'я прореса,
Гинув народ під мечем Кортеса.²⁵⁰

Очевидно, про жодне попереднє затвердження не йшлося, оскільки твір було написано в той самий день.²⁵¹ Не дивно, як згадує Ірина Жиленко, учасники ходи мали відчуття переступленої межі.²⁵²

31 липня на літньому майданчику Першотравневого парку мав відбутися літературно-музичний вечір присвячений пам'яті Лесі Українки. Його Клуб організовував спільно з Київською державною філармонією та Українським театральним товариством.²⁵³ Як повідомляла афіша, в програмі вечора – гра Державного симфонічного оркестру УРСР, виступи артистів театру та філармонії, а також поетів: Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Івана Драча.²⁵⁴

Цей вечір можемо розглядати як ще один випадок міжпоколіннєвого протистояння в офіційно-публічному просторі. Річ у тім, що на наступний

---

²⁴⁷ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 7. С. 517.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Дрозд В. Музей живого письменника.

²⁵⁰ Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 7. С. 519.

²⁵¹ Там само. С. 518-520.

²⁵² Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 168.

²⁵³ Музей шістдесятництва. Постійна експозиція. Фотоматеріали та документи.

²⁵⁴ Там само.

день було заплановано спілчанський вечір пам'яті Лесі Українки з виступами авторитетних письменників старшого покоління – Гончара, Рильського та інших.²⁵⁵ У приміщенні Спілки, як пише Ірина Жиленко, висіло два оголошення, що повідомляли про названі вечори. У щоденнику поетеса зафіксувала враження Дмитра Павличка від побаченого: «Я аж злякався, коли побачив цю афішу. Як відкрита демонстрація. Хоч би розбавили кимось із таких...».²⁵⁶

Чому вечір пройшов не на офіційному концертному майданчику, а «на лавах» дізнаємося зі щоденника Ірини Жиленко. Напередодні «катеемівську» подію скасували в ЦК КПУ, аргументувавши це тим, що спочатку має відбутися пам'ятний урядовий вечір від Спілки письменників.²⁵⁷ Ведучий вечора Іван Дзюба спробував все ж розпочати захід на Першотравневій естраді, але гучну музику, яку крутили «за наказом», неможливо було перекичати.²⁵⁸ З цієї причини, Дзюба запропонував альтернативне просторове рішення – провести вечір у парку.²⁵⁹

Жиленко так фіксує свої враження від вечора: «На алеї, біля чавунної огорожі стадіону зупинилися. На огорожі з'явилися афіші, портрети поетеси. Хлопці принесли лаву. Дзюба вибрався на неї – і почалося... Майже півтори години вистояли люди на ногах і ніхто не одійшов».²⁶⁰ З віршами виступили Тетяна Цимбал, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ірина Жиленко та інші охочі [Додаток 10].²⁶¹ Проведений всупереч забороні вечір заклеювали як «антирадянський», а дехто з його учасників залишився без роботи.²⁶²

Вечір до 150-річчя Тараса Шевченка у великій залі Жовтневого палацу (березень 1964 р.) став останнім заходом Клубу. Примітно, що Клуб творчої молоді не фігурує серед організаторів події, замість нього натрапляємо на

---

²⁵⁵ Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 172.

²⁵⁶ Там само

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 173.

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. С. 174.

²⁶² Там само. С. 174, 177.

«Комісію по роботі серед творчої молоді Київського промислового обкому ЛКСМУ» [Додаток 11].²⁶³

За свідченнями Надії Світличної, у програмі вечора був лише Шевченко.²⁶⁴ Три його поеми: «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим» – читалися за лаштунками, натомість на сцені нічого не відбувалося.²⁶⁵ Усе дійство було перенесено в уяву слухачів. В інтерв'ю шістдесятниця зацентрувала увагу на «наелектризованій» атмосфері, що охопила залу під час вечора.²⁶⁶ Вірші звучали без цензури, тому такі рядки як, наприклад, «Раби, підніжки, грязь Москви..» викликали «вибухову» реакцію.²⁶⁷

Замість очікуваного кінця вечора оголосили про антракт. Після нього почалася друга частина вечора – танці й пісні у виконанні колективів художньої самодіяльності, які контрастували із загальним настроєм і посилом вечора.²⁶⁸ У відповідь на це, люди масово вставали і виходили із зали. На думку Надії Світличної, цією демонстрацією Клуб творчої молоді підписав собі вирок.²⁶⁹

Справді, невдовзі після цього вечора діяльність Клубу творчої молоді було «згорнуто» зверху. У 13-й, «катеемівській» кімнаті вчинили погром. За свідченням чергової Жовтневого палацу, це здійснили «люди з перепустками».²⁷⁰ 20 березня 1964 р. Лесь Танюк занотував у щоденнику:

Нашу 13-ту кімнату було пограбовано, бюст [йдеться про погруддя Куліша, зроблене для вечора пам'яті драматурга] розбито, вкрадено багато паперів, поламали рамки для картин, а хтось навіть гамселив гіпсом по фортепіано, бо там біла пилюка й пісок, побиті клавіші.²⁷¹

Як бачимо, другий період діяльності КТМ (1962–1964), коли він потрапляє «під егіду» міськкому ЛКСМУ, є набагато пліднішим і видимішим

²⁶³ ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 11. Зв.

²⁶⁴ Овсієнко В. Інтерв'ю з Надією Світличною. *Та, що світила всім*. С. 9.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само. С. 10.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Овсієнко В. Інтерв'ю з Надією Світличною.

²⁶⁹ Там само.

²⁷⁰ Танюк Л. *Лінія життя* (3 щоденників): у двох томах. Харків, 2004. Т. 1. С. 30.

²⁷¹ Там само.

у міському просторі Києва [Додаток 12]. Одначе, зворотньою стороною «видимості» стає «вразливість». Діяльність «катеємівців» на міській сцені викликає критику влади і призводить до закриття Клубу.

3.2. Нові просторові практики

3.2.1. «Ідете 22-го до Шевченка?»

Альтернативна до офіційної традиція вшановувати пам'ять Тараса Шевченка 22 травня, у день перепоховання його праху на Чернечій горі, почала складатися на початку 1960-х рр.²⁷² За свідченнями Ярослава Дзири, студенти Київського державного університету покладали квіти до пам'ятника в цей день ще з 1950-х рр.²⁷³ Одначе, саме шістдесятники надали впізнаваного вигляду імпровізованим вечорам «під Шевченком», і відбулося це дещо пізніше.

Державне святкування зазвичай відбувалося в березні й було приурочене до дня народження чи смерті культового поета. Хоча Конституція СРСР проголошувала свободу зібрань, мітингів і демонстрацій радянських громадян (Ст. 125),²⁷⁴ *«громадський простір»* радянських міст, як уже згадувалося, не був територією для ініціатив «знизу». Неформальне вшанування пам'яті Шевченка постало як нова просторова практика шістдесятників; як спроба розширити межі дозволеного в офіційно-публічному просторі, не виходячи за рамці закону. Після заборони зібрань 1964 р. пам'ятник Тарасу Шевченку став місцем виявлення *«м'яких форм незгоди»* або *«різномислення»*, за Борисом Фірсовим.²⁷⁵

Соціологи міста стверджують, що існує певний зв'язок між ідентичністю містян і повторюваними з певною регулярністю просторовими практиками. За Анною Стрельніковою, *«міський простір може виступати в якості*

---

²⁷² Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину див.: Вячеслав Чорновіл: твори в 10 томах. Київ, 2006. С. 608.

²⁷³ Плахотнюк М. Коловорот: спогади, статті, документи. Київ, 2012. С. 296.

²⁷⁴ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена 5 декабря 1936 г. Ст. 125.

²⁷⁵ Фирсов Б. Разномыслие в СССР: 1940-1960-е годы. Санкт-Петербург, 2008. С. 299-300.

референта персональної або групової ідентичності», тобто свідчити про приналежність людини до тієї чи іншої соціальної групи.²⁷⁶ У нашому випадку, це є національна ідентичність, яку маніфестували біля пам'ятника, зокрема, і шістдесятники. Віктор Могильний згадує, що 22 травня під пам'ятником збиралися «свої», формуючи на місці своєрідний мікроклімат.²⁷⁷ За свідченнями Ірини Жиленко, у цей день біля пам'ятника сходилося «все, що є в Києві українського».²⁷⁸

Вперше Клуб творчої молоді поклав квіти до пам'ятника 1963 р., а надалі це стало доброю традицією *компанії*.²⁷⁹ Тоді ж відбувся перший шевченківський літературний вечір просто неба, організований «катеємівцями». Микола Плахотнюк згадує, що його відкрив представник обкому комсомолу і член КТМ Олександр Клушин.²⁸⁰ Біля пам'ятника звучали поезії молодих авторів (Ірина Жиленко, Миколи Холодний, Віктор Могильний та інші) і вірші Шевченка.²⁸¹ Разом із університетськими хорами «Дніпро» і «Веснянка» та міжвузівським «Жайворонком» присутні співали українських народних пісень і пісень на вірші Козбаря.²⁸² Як засвідчують джерела, це був єдиний вечір у парку Шевченка, що відбувся без втручання міліції, «дружинників» чи КГБ.

Наступного, 1964 р. на офіційному рівні помпезно відзначали 150-річчя з дня народження «великого народного поета» Тараса Шевченка. У листі до чоловіка Ірина Жиленко описала «ювілейну» атмосферу в столиці УРСР і своє власне бажання відмежуватися від офіційно дійства:

А зараз же тривають Шевченківський пленум і Шевченківський форум. І все це так показушно, помпезно, лицемірно. [...] Шевченко нині на цукерках та

---

²⁷⁶ Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные траектории. Москва, 2012. С. 24.

²⁷⁷ Могильний Віктор Миколайович. Розмова. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/06/04/viktor-mohylnyi> (дата звернення: 18.05.2021).

²⁷⁸ Жиленко І. Homo feriens: спогади. С. 307.

²⁷⁹ Танюк. Твори: в 60 томах. Т. 6. С. 379. Корогодський Р. Душа українського шістдесятництва. Алла Горська. Червона тінь калини: листи, спогади, статті. С. 176.

²⁸⁰ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 300.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Там само.

мильних обгортках. Бідний Тарас Григорович! Він хотів, щоб його пом'янули «незлим, тихим словом». Але він ніколи, мабуть, не зміг би уявити, який жалюгідний фарс зроблять з його роковин. Я не ходжу на жодне збіговисько і не читаю преси. Бридко.²⁸³

Сприйняття Шевченка шістдесятниками не збігалося з його представленням в офіційному дискурсі як інтернаціоналіста і комуніста.²⁸⁴ Євген Сверстюк згадує, що для його середовища було важливо «відбронзувати» й «перевідкрити» Шевченка як поета.²⁸⁵ Тому шістдесятники і стали рушіями цього процесу, який спричинився, зокрема до неформальних зібрань біля пам'ятника.

Ювілейний літературний вечір у парку Шевченка організовували Микола Плахотнюк, Євген Сверстюк і Борис Рябокляч, уже в статусі колишніх «катеемівців», і Віталій Коротич, молодий член Спілки письменників. Кожен мав подбати про якийсь аспект події: запрошення студентів різних навчальних закладів, підготовку вступного слова, залучення хору «Жайворонок» і поетів, відповідно.²⁸⁶ Як дізнаємося зі спогадів Плахотнюка, напередодні секретар обкому комсомолу Пустовойтенко вимагав скасувати вечір.²⁸⁷ Його аргументація зводилася до того, що вшанування пам'яті Шевченка 22 травня є «образою великого російського народу».²⁸⁸ Як виявилось пізніше, про плани творчої інтелігенції у ЦК ЛКСМ повідомив Віталій Коротич, звідки доповідна записка пішла до ЦК КПУ.²⁸⁹

Попри профілактичні бесіди, вечір відбувся. Цього разу, в основному, співали українських «грусно-гнетущих» пісень, за визначенням працівника КГБ Іванова.²⁹⁰ Ірина Жиленко ділиться враженнями від вечора з Володимиром Дроздом:

---

²⁸³ Жиленко І. *Homo feriens*: спогади. С. 309.

²⁸⁴ Див. Секо Я. Постать Шевченка і шістдесятники (у контексті святкування 150-річчя від дня народження поета). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. №13. С. 89-90.

²⁸⁵ Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами. С. 77.

²⁸⁶ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 301.

²⁸⁷ Там само. С. 304.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Див. Там само. С. 305.

²⁹⁰ Там само. С. 308.

Про вечір біля пам'ятника говорити не буду. Там не було нічого. З деяких причин ми не могли і рота розкрити. Але дуже довго співали. Народу було тьма-тьменна [...]. І всі наші «тілохранителі» з різних інстанцій прийшли [...]. Загалом атмосфера в Києві неприємна, важка і загрозлива. Відчувається наближення чогось лихого. Відчувається, що десь отам, нагорі, «терпіння лускається».²⁹¹

У 1964 р. з'явилися тенденції, визначальні для всіх подальших зібрань 22 травня. По-перше, вечори проходили під наглядом міліції і КГБ. По-друге, до їхніх учасників застосовувалися «профілактичні» й репресивні заходи: вимоги не брати участь у події напередодні і звільнення з роботи чи відрахування з навчальних закладів постфактум.²⁹²

Про механізми здійснення державного контролю дізнаємося, зокрема, зі спогадів Світлани Кириченко. Разом із чоловіком Юрієм Бадзьом, 22 травня 1964 р. вона прийшла покласти квіти до пам'ятника Шевченку. Шістдесятниця згадує, що дійство фіксувалося на кіноплівку.²⁹³ Однак, зйомки відбувалися не для документального фільму, як спершу припустила Кириченко, а з метою зафіксувати присутніх.²⁹⁴ Наступного дня плівку з «антирадянської демонстрації» показували в Президії Академії наук УРСР на зборах директорів інститутів, які мусили впізнати своїх працівників і зробити відповідні «оргвисновки».²⁹⁵

Заарештовувати учасників дійства, за свідченнями Ірини Жиленко, почали уже 1965 р.: тоді затриманих випустили на наступний ранок.²⁹⁶ Серед них був, зокрема, Борис Мамайсур – поет, яким «опікувався» Іван Світличний.²⁹⁷ З середини 1960-х рр. біля пам'ятника почала звучати народницька пісня «Сміло, други» в українському перекладі, яка після хвилі арештів української інтелігенції в 1965 р. набула символічного значення:

Хай нас в Сибір засилають,
Хай нас пробують вогнем,

²⁹¹ Жиленко І. *Homo feriens*: спогади. С. 307.

²⁹² Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. Київ, 2013. С. 858-859.

²⁹³ Там само С. 858.

²⁹⁴ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. С. 858.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Жиленко І. *Homo feriens*: спогади. С. 547.

²⁹⁷ Там само.

Хай нас по тюрмах саджають,
Ми всі тортури знесем...²⁹⁸

Найпомітнішим в міському просторі Києва став шевченківський вечір 22 травня 1967 р. Як згадує учасник щорічних акцій під пам'ятником Микола Плахотнюк, тоді зібралося більше людей, аніж зазвичай.²⁹⁹ «Поступово утворилася гора квітів. Хтось порівняв кількість з покладеними до пам'ятника Леніну в день його народження. Вождь світового пролетаріату відчутно програвав», – пише Плахотнюк про цей день.³⁰⁰

Традиційно, біля пам'ятника читали вірші і співали пісень на слова Шевченка. З допомогою провокаторів міліція «вихопила» четверо людей з натовпу цього вечора.³⁰¹ Ось як «схему», за якою працювали охоронці правопорядку, описує свідок затримань Володимир Петрук:

Люди стояли якраз напроти Шевченка і хтось, скажімо, читав вірш. Тоді вони [провокатори] серед тих, хто скраю стояв, починали штовхатися так, щоб виштовхнути хоч одного, хоч кого-небудь, на зелене поле. І як тільки на зелене поле когось вдавалося виштовхнути, тут уже міліція свистіла, прилітають, бо ніби порушення громадського порядку.³⁰²

На короткий час натовп «окупував» навколишній простір. Як згадує Микола Плахотнюк, під скандування «Ганьба!» присутні відтіснили міліцію, вийшовши на майдан навпроти університету і перекривши рух транспорту на вул. Володимирській [Додаток 13].³⁰³ За ініціативою Плахотнюка, гурт рушив до будівлі ЦК (вул. Орджонікідзе 11), щоби домогтися звільнення затриманих.³⁰⁴ Зчепившись, колона йшла від пам'ятника Шевченку за маршрутом вул. Володимирська – бул. Шевченка – вул. Рєпіна – вул.

---

²⁹⁸ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 311.

²⁹⁹ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 311.

³⁰⁰ Там само. С. 312.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Інтерв'ю Володимира Петрука та Олега Орача. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmovy.wordpress.com/2020/06/04/volodymyr-petruk> (дата звернення: 18.05.2021).

³⁰³ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 312.

³⁰⁴ Проект "60. Втрачені скарби". Спогади шістдесятника, інженера Василя Здоровило. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Tp10PSFPV5E&t=3s> (дата звернення: 18.05.2021)

Хмельницького – вул. Хрещатик – вул. Інститутська – вул. Орджонікідзе [Додаток 14].³⁰⁵

Як свідчать спогади шістдесятників про цей день, міліція і народні дружинники намагалися зупинити і розсіяти колону.³⁰⁶ Зокрема, на вул. Орджонікідзе, де знаходилося ЦК КПУ, колону зустріли поливальні машини, які облили натовп.³⁰⁷ Діалог з посадовцями, міністром охорони громадського порядку Головченко й представником КГБ, дав результати: затриманих повернули до Головоштамту після півночі.³⁰⁸ За спогадами Плахотнюка, після цієї події з'явилася заява до генерального секретаря КПРС Брежнєва, першого секретаря ЦК КПУ Шелеста і міністра охорони громадського порядку Головченка.³⁰⁹ Громадськість поставила вимогу покарати винних, зажадала публічного вибачення і гарантій вільних зібрань під пам'ятником Шевченку.³¹⁰

З 1968 р. влада намагалася витіснити неформальні просторові практики, що мали місце біля пам'ятника Шевченку в день його перепоховання. Інструментом для цього став фестиваль «Київська весна», що проходив під девізом «Хай дружба міцніє народів-братів».³¹¹ Він тривав допізна, унеможливляючи неформальні зібрання біля пам'ятника аж до 23:00. Однак, люди знайшли спосіб реалізовувати своє право на простір, збираючись у парку Шевченка після фестивалю на імпровізованих вечорах.³¹²

3.2.2. Колядування на вулицях Києва

Ідея відновити «різдвяну традицію» в Києві належала Лесю Танюку. Наприкінці 1959 р. він зібрав гурт студентів консерваторії і театрального

---

³⁰⁵ Інтерв'ю Володимира Петрука та Олега Орача.

³⁰⁶ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С.313.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Там само. С. 314.

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само С. 314-315.

³¹¹ Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про учасників неофіційних заходів біля пам'ятника Шевченку в м. Києві від 25 травня 1971 р. *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990). Документи і матеріали*. Київ, 2013. С. 271-272.

³¹² Там само.

інституту, який вперше колядував у господі Максима Рильського.³¹³ Цей задум прижився в Клубі творчої молоді, де набув ширших масштабів, продовживши існувати після розгону Клубу в компанії шістдесятників і за її межами.

Не дивно, що відновлену традицію було адаптовано до радянських реалій. Відмежовуючись від релігійного святкування Різдва, з піснями ходили під Новий рік.³¹⁴ Репертуар складав «мікс» колядок і щедрівок. Надія Світлична наголошує на тому, що колядники намагалися дотримуватися меж дозволеного в офіційно-публічному просторі. А тому, здебільшого орієнтувалися на тексти колядок, що їх публікувало видавництво «Музична Україна» чи Академія наук.³¹⁵ «Без цензури» могли співати на приватних помешканнях.³¹⁶

Поступово зростала кількість колядницьких «ватаг» і, відповідно, господ, до яких заходили колядники. Колядували й просто на вулиці [Додаток 15]. Наприклад, 1963 р. співали біля письменницького будинку «Роліт» на вул. Леніна, 68 та на Хрещатику.³¹⁷ Цього ж року поведінка колядників в офіційно-публічному просторі були засуджена міськкомом комсомолу. За словами Танюка, їх заклеювали як «ідеологічних вертепників».³¹⁸

Микола Плахотнюк згадує, що колядування викликало у влади таку саму реакцію, як і вшанування пам'яті Шевченка 22 травня.³¹⁹ Хоча новорічні акції не можна було назвати «образою великого російського народу», вони визначалися спецорганами як «націоналістичні».³²⁰ Як свідчить спецповідомлення КДБ до ЦК КПУ від 20 грудня 1972 р., вертепування

³¹³ Танюк. Твори: в 60 томах. Т. 4. С. 277.

³¹⁴ Світлична Н. Спогади. *З живучого племені Дон Кіхотів*. Київ, 2008. С. 537, 539.

³¹⁵ Світлична Н. Алла Горська. *Алли Горська. Квітка на вулкані*. С. 230.

³¹⁶ Танюк. Твори: в 60 томах. Том 7. С. 8-9.

³¹⁷ Танюк. Твори: в 60 томах. Т. 7. С. 9.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Плахотнюк М. Коловорот: спогади, статті, документи. С. 331.

³²⁰ Зі спеціального повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про організацію груп для проведення колядок і щедрівок від 20 грудня 1972 р. *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990). Документи і матеріали*. С. 344.

вважалось способом, у яких «націоналісти» залучали до «українського руху» нових учасників.³²¹ Відповідно, це диктувало необхідність «оперативної розробки» організаторів і учасників новорічних дійств.

Колядування на Новий рік виконувало важливу для шістдесятників ресурсну функцію: наколядовані гроші йшли в громадську касу. Лідія Гук згадує, що 1964 р. вдалося зібрати близько 300 рублів для пам'ятника на могилі Василя Симоненка.³²² Після хвилі арештів 1965 р. гроші йшли на допомогу заарештованим і їхнім родинам.³²³

З початку 1970-х рр. колядування вже не проходило так гучно, як раніше. Світлана Кириченко пояснює це смертю Алли Горської, яка була «головним сценаристом новорічного дійства, творцем основних масок, душею й енергією нашого колядництва».³²⁴

За спогадами шістдесятниці, ніч на 1972 р. була останньою, коли вулицями можна було безпечно ходити «у повному спорядженні» – у костюмах, масках і з декораціями.³²⁵ Після другої хвилі арештів української інтелігенції 1972 р. зовнішній контроль за дійством було посилено. Кириченко згадує: «Бувало, підходили з вимогою “предъявить документи”, а то й кидали в міліцейську машину, відвозили “в участок для установлення личности”, вихоплювали й ламали довгі палиці з різдвяними Зірками, траплялося, що й били когось, затягнувши в підвороття».³²⁶

3.3. Протест в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р.

Якщо описані вище просторові практики були *«м'якими формами незгоди»*, то протест в кінотеатрі «Україна», що відбувся під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 р., став виявом *«жорсткої*

---

³²¹ Там само.

³²² Інтерв'ю Л. Л. Гук. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121183522> (дата звернення: 19.05.2021).

³²³ Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. С. 325.

³²⁴ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. С. 10.

³²⁵ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. С. 10.

³²⁶ Там само.

незгоди» шістдесятників, послуговуючись термінологією Бориса Фірсова.³²⁷ Це дійсне перше «вторгнення» в офіційно-публічний простір із протестом проти політики влади було винятковим не лише в масштабах Києва чи УРСР, а й всього Радянського Союзу. За значущістю, цю акцію можна порівняти з найвідомішим протестом на Красній площі 1968 р. – «демонстрацією сімох», що була реакцією на вторгнення СРСР до Чехословацької соціалістичної республіки.³²⁸

Напередодні прем'єри, у серпні, пройшла хвиля політичних арештів. За звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді» у Львові затримали братів Горинів, Івана Геля, Михайла Осадчого, в Івано-Франківську – Опанаса Заливаху, в Києві – Івана Світличного.³²⁹ Повний перелік затриманих налічував принаймні 24 людей з різних куточків УРСР.³³⁰

За спогадами Івана Дзюби, перша спроба шістдесятників засигналізувати про політичні арешти відбулася в Спілці письменників, де вони намагалися заручитися підтримкою письменницької еліти.³³¹ У Спілці саме проходило засідання Президії. «На засідання нас, звичайно, не пустили, але двері до зали були відчинені і ми, стоячи в дверях, щось вигукували про арешти й «37-й» рік», – згадує про цей день Дзюба.³³² Така спроба вторгнення в офіційно-публічний простір не увінчалася успіхом.

Апеляція до сталінського масового терору, засудженого Микитою Хрущовим у контексті критики культу особи Сталіна на XX з'їзді, зрине також в кінотеатрі «Україна». Ідея використати прем'єру як нагоду, щоби повідомити громадськості про арешти, постала у вузькому колі друзів – Івана Дзюби, Юрія Бадзя і Михайлини Коцюбинської напередодні кінопоказу.³³³ У

---

³²⁷ Фірсов Б. Разномыслие в СССР: 1940-1960-е годы. С. 299.

³²⁸ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР в новейший период. Москва, 2012. С. 229.

³²⁹ Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х рр. С. 47-48.

³³⁰ Там само. С. 48.

³³¹ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. С. 527..

³³² Там само.

³³³ Там само. С. 526.

своїх спогадах, Дзюба наголошує на двох визначальних аспектах виступу – несподіваності дій і цілковитій імпровізації.³³⁴

Перед кінопоказом відбулася зустріч глядачів з творчою групою фільму. Вийшовши на сцену з квітами для художниці по костюмах, Дзюба звернувся до заповненої зали. Конкретний зміст його промови по різному відображено у джерелах, але зводиться до того, що йшлося про політичні арешти серед творчої інтелігенції. За спогадами Олесь Сергієнка, коли промовець почав називати прізвища заарештованих, на сцені зчинилася колотнеча: «Братченко [директор кінотеатру], забравши мікрофона і бачачи, що Дзюба не реагує, осмілів і штовхнув Дзюбу з такою силою, що той поточився, мало не впав, але випростався і продовжує називати прізвища».³³⁵ Адміністрація кінотеатру намагалася «заглушити» виступ сиреною.³³⁶

На дії адміністрації відреагував В'ячеслав Чорновіл, який закликав присутніх встати на знак протесту проти «політичних репресій».³³⁷ Як йдеться в спецповідомленні КГБ до ЦК КПУ від 6 вересня 1965 р. про цю подію, частина публіки підтримала заклик і підвелася з місць.³³⁸ За оцінками Олесь Сергієнка, це була третина чи четвертина зали: «то Академія наук, там історики, Коцюбинська».³³⁹ Володимир Завойський згадує, що в цей час у кінорубці стояв «страшний мат» і після команди «Гаси свет! Пускай фильм!» почався кінопоказ.³⁴⁰

Виступ Василя Стуса відбувся вже після завершення фільму. Його детально описав Олесь Сергієнко:

---

³³⁴ Там само.

³³⁵ Сергієнко Олесь про Василя Стуса. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1460826750> (дата звернення: 19.05.2021).

³³⁶ Там само.

³³⁷ Спеціальне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 6 вересня 1965 р. Див. Цалик С. Як прем'єра фільму "Тіні забутих предків" зламала життя режисеру Параджанову. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-53977038> (відвідано: 20.05.2021)

³³⁸ Спеціальне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 6 вересня 1965 р.

³³⁹ Сергієнко Олесь про Василя Стуса.

³⁴⁰ Інтерв'ю Завойського Володимира Миколайовича. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1236959427> (дата звернення: 19.05.2021).

Він стає перед сценою на тому п'ятачку, а той голий п'ятачок згори видно амфітеатром. Люди йдуть на вихід. Він став перед людьми – це була така постава, він же сам високий, у пальті, орлиний профіль – і звернувся до людей: "Люди, два слова правди!" Тоді пролунали вигуки: "Не слухайте его, он наслушался "Голоса Америки!" Починається какофонія, вигуки. Вони намагаються нейтралізувати цей виступ, вони бачать, що це людина, яку вже не спиниш, хоч танка на неї посилай. І люди йдуть повз нього.³⁴¹

Попри те, що Стусу не вдалося сказати практично нічого, його виступ після сеансу, за словами Сергієнка, мав вирішальне значення, оскільки саме він «підвів ризику і зробив цю акцію довершеною».³⁴²

За кілька місяців, 5 грудня 1965 р. у Москві відбудеться перша правозахисна акція, пов'язана з арештами російської інтелігенції.³⁴³ Вона пройде на Пушкінській площі під назвою «мітинг гласності», з вимогою відкритого суду над заарештованими Андрієм Синявським і Юрієм Данієлем.³⁴⁴ Цікавою є різниця акцентів: якщо в Києві протестували проти арештів як проти повернення «сталінщини», то в Москві – за те, щоби громадськість могла спостерігати за перебігом суду. Формально, обидві акції апелювали до закону, але кожен намагався розширити межі дозволеного по-своєму.

***

В «офіційно-публічному» просторі Києва *компанія* шістдесятників намагалася розширити межі дозволеного. «Перебазувавшись» до Жовтневого палацу культури, Клуб творчої молоді продовжував реалізовувати ініціативи «знизу», співпрацюючи з міськкомом комсомолу. Клубом була започаткована традиція неформальних зібрань у парку Шевченка 22 травня – власних «шевченківських днів», що були відмежовані від офіційних святкувань. Відроджений звичай колядування також став «новинкою» в Києві. Ці просторові практики стали способом маніфестації національної ідентичності для шістдесятників. Важливо, що вони не зникли після розформування Клубу творчої молоді, а продовжували виконувати закладену

---

³⁴¹ Сергієнко Олесь про Василя Стуса.

³⁴² Сергієнко Олесь про Василя Стуса.

³⁴³ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР в новейший период. Москва, 2012. С. 217.

³⁴⁴ Там само. С. 217.

в них інтегративну і ресурсну функції до 1972 р., року «генерального погрому». Протест в кінотеатрі «Україна» 1965 р., на відміну від описаних традицій, був одноразовою, але не менш визначальною акцією. Він став першим в УРСР публічним протестом проти політичних репресій як проти повернення радянської влади до традицій «сталінізму».

Висновки

Процеси хрущовської «відлиги», попри їхню неоднозначність і нерівномірність, помітно вплинули на радянське суспільство. Заперечення Сталіна як легітимного продовжувача справи Леніна, здійснене Микитою Хрущовим на XX з'їзді партії (1956), означало й заперечення всього сталінського як девіантного, а відтак – повернення до «ленінських принципів». Особлива атмосфера політичних, культурних і соціальних зрушень спричинилася до появи шістдесятництва. Українські шістдесятники, підтримуючи ідею «соціалізму з людським обличчям», першочергово виступали за вільний розвиток національної культури.

У київському просторовому контексті архітектурна реформа Хрущова майже не оприявнилася в центрі, де за інерцією відбувалася «солідна» відбудова Хрещатика. Натомість, вона повною мірою заторкнула міську периферію. На вільних від забудови територіях столиці поставали житлові масиви з «хрущовок», що пропонували новий тип житлового простору – індивідуальні квартири для посімейного заселення. Вони мали сприяти прогресу комуністичного будівництва. Однак, ставали справжніми оазами альтернативної до офіційної культури, оскільки уможливили приватне життя радянських громадян.

На основі проаналізованих нами его-свідчень, можна виокремити принаймні три ключові «неформально-публічні» простори, витворені шістдесятниками, в Києві. Вони були утворені в приміщенні театрального інституту, квартирі Івана Світличного та помешканні Алли Горської. Усі ці простори виконували важливу інтегративну функцію для *компанії* шістдесятників, оскільки були місцями, де «перезнайомлювалася» між собою і збиралася для неформального спілкування молода українська інтелігенція.

Клуб творчої молоді, що виник 1960 р. як добровільна організація молоді різного творчого фаху, фактично, став «базою» шістдесятництва. З огляду на це, не можемо оминати увагою театральний інститут, у приміщенні якого збирався Клуб на початку свого існування – впродовж 1960–1961 рр.

Офіційна освітня установа була першим місцем, де шістдесятники створили, за термінологією Лін Лофланд, «бульбашку» неформально-публічної сфери. У цьому просторі шістдесятники реалізовували ініційовані ними самими активності. Останні не виходили за рамки своєрідної самоосвіти, притаманної для *компаній*, і потрактованої Людмилою Алексєєвою як триєдине відкриття своєї країни – власної історії – самого себе. Цей «неформально-публічний» простір припинив існувати разом із «перебазуванням» Клубу творчої молоді до Жовтневого палацу культури, що передбачало вищий ступінь офіційності.

Двома іншими просторами для неформальної взаємодії шістдесятників були помешкання центральних для київського і, ширше, українського шістдесятництва постатей – літературознавця Івана Світличного й художниці Алли Горської. Якщо Світличний мав у розпорядженні приватний житловий простір, то помешкання Горської у «малонаселеній комуналці» характеризувалося певним ступенем «публічної приватності». Незважаючи на це, у спогадах шістдесятників обидва простори постають як завжди *відкриті* для гостей, а стиль життя їхніх господарів характеризується високим рівнем комунікабельності. Це, зокрема, спричиняло мультифункціональність означених просторів, які фігурують як клубні приміщення, майстерні, готелі, бібліотеки тощо. Попри існування державного нагляду за цими «неформально-публічними» просторами для зустрічей шістдесятників, вони зберігали цю свою специфічну орієнтованість аж до початку 1970-х рр., коли загинула Алла Горська і було заарештовано Івана Світличного.

Шістдесятники також і в легальний спосіб намагалися розширити межі дозволеного в «офіційно-публічному» просторі Києва, у якому несанкціоновані та неконтрольовані владою активності «знизу» були принаймні небажані.

У 1962 р. Клуб творчої молоді «перебазувався» до Жовтневого палацу культури, де продовжував свою діяльність до 1964 р. Хоча в цей час Клуб

потрапляє «під егіду» міськкому комсомолу, його діяльність стає лише масштабнішою і видимішою в міському просторі Києва. У 1962 р. у Жовтневому палаці було організовано вечори, присвячені пам'яті реабілітованих митців «розстріляного відродження»: режисера Леся Курбаса та драматурга Миколи Куліша. Це була спроба реабілітувати ідеї репресованих діячів культури, ініційована «знизу». Не менш гучним був вечір пам'яті Івана Франка 1963 р. зі смолоскипною ходою до пам'ятника письменнику, учасники якої, як читаємо в їхніх свідченнях, мали відчуття «переступленої межі». Проведений всупереч забороні вечір пам'яті Лесі Українки 1964 р. та вечір пам'яті Тараса Шевченка 1964 р. й узагалі стали своєрідними маніфестаціями шістдесятників через виявлення на них *незгоди* з рішеннями «зверху». Видимість резонансних заходів на міській сцені викликала критику влади і, зрештою, призвела до закриття Клубу.

У межах «офіційно-публічного» простору Києва шістдесятники також дали життя новим просторовим практикам. Зародившись в Клубі творчої молоді, традиції неформального вшанування пам'яті Тараса Шевченка біля пам'ятника поету 22 травня, у день його перепоховання в Каневі, і відродження звичаю міського колядування стали способом, у який шістдесятники маніфестували свою національну ідентичність. Згадані просторові практики мали місце й після розформування Клубу творчої молоді, виконуючи важливу для шістдесятників інтегративну і ресурсну функції до другої хвилі арештів 1972 р.

На відміну від описаних вище просторових практик, протест в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» був одноразовою акцією. Його винятковість пояснюється тим, що він став одним з перших в Радянському Союзі протестів в «офіційно-публічному» просторі проти політики влади. Публічно виступивши з оголошенням про політичні репресії, Іван Дзюба підважив монополію держави на інформацію. Він, В'ячеслав Чорновіл і Василь Стус, які підтримали виступ, апелювали до

лише до радянського закону, а тим не менше вийшли за межі дозволеного в формальному просторі.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

Неопубліковані

1. Музей шістдесятництва. Постійна експозиція. Фотоматеріали та документи.
2. Особовий архів В. Вовк у Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія»
3. Колекція Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного
4. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121.

Опубліковані

1. Алексеева Л. Голдберг П. Поколение оттепели. Москва: «Захаров», 2006. 429 с.
2. Алла Горська. Квітка на вулкані / упоряд. Л. Огнєва. Донецьк: Норд Комп'ютер, 2011. 334 с
3. Алла Горська. Червона тінь калини: листи, спогади, статті / ред. та упор. О. Зарецький, М. Маричевський. Київ: Спалах ЛТД, 1996. 240 с.
4. Алла Горська: спалах перед світанком / упор. О. Лодзинська, Музей шістдесятництва. Київ: Клію, 2019. 133 с.
5. Б. а. Быту родного города – высокую культуру. *Вечерняя Москва*. 1963. №141. С. 3.
6. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами. Київ: Дух і літера, 2004. 344 с.
7. Білокінь С. На зламах епохи: спогади історика. Біла Церква: Видавництво Пшонковського, 2005. 336 с.
8. Вячеслав Чорновіл: твори в 10 томах. Т.3. Київ: Смолоскип, 2006. 976 с.
9. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ: Криниця, 2008. 926 с.

10. Доброокий. Спогади про Івана Світличного / упор. Л. Світлична, Н. Світлична. Київ: Час, 1998. 573 с.
11. Жиленко І. Homo feriens. Спогади. Київ: Смолоскип, 2011. 816 с.
12. Кириченко С. Люди не зі страху. Київ: Смолоскип, 2013. 920 с.
13. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена 5 декабря 1936 г. Кукушин Ю. Чистяков О. *Очерк истории советской конституции*. Москва: Издательство политической литературы. С. 285-313
14. Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2009. 655 с.
15. Коцюбинська М. Книга споминів. Харків: Акта, 2006. 288 с.
16. Коцюбинська М. Мої обрії. Київ: Дух і літера, 2004. 718 с.
17. Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва, 1970. Т. 39. 623 с.
18. Нецензурний Стус / упоряд. Б. Підгірного. Ч. 2. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 320 с.
19. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н. С. Хрущева XX съезду КПСС 25 февраля 1956 г. *Известия ЦК КПСС*. 1989. №3. С. 128–170.
20. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.
21. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990). Документи і матеріали. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
22. Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР «О развитии жилищного строительства в СССР». *Собрание постановлений правительства СССР*. №9. 1957. С. 332-388.
23. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» от 4 ноября 1955 года. *Правда*. 1955. 10 ноября. №3/4. С. 1.
24. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ, 1993. 256 с.

25. Світличний І. Голос доби / упоряд. Л. Світлична. Київ: Сфера, 2001. Кн. 1. 544 с.
26. Світличний І. Світлична О. З живучого племені Дон Кіхотів / упоряд. М. Коцюбинської та О. Неживого. Київ: Грамота, 2008. 816 с.
27. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Москва: Книга, 1990. 431 с.
28. Та, що світила всім / упор. Л. Огнєва. Донецьк, 2009. 100 с.
29. Танюк Л. Слово, театр, життя: в 3 т. [Б. м.]: [б.в.], 2003. 823 с.
30. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ: Альтпрес, 2004. Т. 4. 832 с.
31. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ: Альтпрес, 2005. Т. 5. 808 с.
32. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ: Альтпрес, 2006. Т. 6. 920с.
33. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ: Альтпрес, 2006. Т. 7. 765 с.
34. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Київ: Альтпрес, 2011. Т. 21. 679 с.
35. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Москва: Вече, 2016. Кн. 1. 896 с.
36. XX съезд коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Ч. 1. 640 с.

Джерела усної історії

1. Інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом, м. Київ. 10.03.1996. Інтерв'юер: Марта Коломиєць.
2. Інтерв'ю з Лесем Танюком, м. Київ. 21.01.1996. Інтерв'юер: Марта Коломиєць.

Фільми

1. Алла Горська / Реж. О. Левченко. Київ: Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка, Українська студія хронікально-документальних фільмів, 2001. 79 хв.
2. Великое прощание / реж. Г. Александров, С. Герасимов, И. Копалин и др. Москва: ЦСДФ, 1953. 74 мин.

3. Похорон І. Світличного / Реж. Ю. Ткаченко. Київ, 1992. 20 хв.

Джерела в електронному форматі

1. Інтерв'ю Володимира Петрука та Олега Орача. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/06/04/volodymyr-petruk> (дата звернення: 18.05.2021).
2. Інтерв'ю Завойського Володимира Миколайовича. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1236959427> (дата звернення: 19.05.2021).
3. Інтерв'ю Л. Л. Гук. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121183522> (дата звернення: 19.05.2021).
4. Могильний Віктор Миколайович. Розмова. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/06/04/viktor-mohylnyi> (дата звернення: 18.05.2021).
5. Проект «60. Втрачені скарби». Спогади шістдесятника, інженера Василя Здоровило. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Tp10PSFPV5E&t=3s> (дата звернення: 18.05.2021).
6. Сергієнко Олесь про Василя Стуса. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1460826750> (дата звернення: 19.05.2021).
7. Смолянський Ю. Все життя із Шевченком у серці... URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=1862> (дата звернення: 17.05.2021).

8. Спеціальне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 6 вересня 1965 р. Цалик С. Як прем'єра фільму "Тіні забутих предків" зламала життя режисеру Параджанову. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-53977038> (дата звернення: 20.05.2021)
9. Ципердюк І. Опанас Заливаха: Про час, людей і справжнє життя. Інтерв'ю з України. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2015/12/03/opanas-zalyvakha> (дата звернення: 17.05.2021).

2. Література

Монографії, збірки статей

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР в новейший период. Москва: Моск. Хельсинск. группа, 2012. 384 с.
2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.
3. Аронсон О. Богема: опыт сообщества. Наброски к философии асоциальности. Москва: Фонд «Прагматика культуры», 2002. 96 с.
4. Баканов В. Забытые страницы киевского быта. Киев: Скай Хорс, 2011. 256 с.
5. Головка Г., Ігнатов О., Коломієць М. Архітектура України на новому етапі (1954-1964 рр.). Київ: Вид-во Будівельник, 1964. 147 с.
6. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.
7. Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. Киев: Издательський дом А+С, 210. 640 с.
8. Журавлев Н., Наумова А. Всеобщая история архитектуры. Москва, Стройиздат, 1975. Т. 12. К. 1. 756 с.
9. Иконников А. Архитектура XX века. Утопия и реальность. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. Т. 1. 656 с.

10. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі Опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
11. Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950–1960-е годы. Санкт-Петербург: Победа, 2015. 484 с.
12. Линч К. Образ города. Москва: Стройиздат, 1982. 328 с.
13. Матушевич А. Хрещатик. Київ: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. 120 с.
14. Медведв Ж. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. Москва: «Права человека», 2003. 288 с.
15. Меерович М. Наказание жилищем: жилищная политика в СРСР как средство управления людьми (1917 – 1937 годы). Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 303 с.
16. Рарицький О. Партитури тексту і духу. Художньо-документальна проза українських шістдесятників. Київ: Смолоскип, 2016. 488 с.
17. Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. Київ: Довіра, 2008. 608 с.
18. Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные траектории. Москва, 2012. 232 с.
19. Утехин И. Очерки коммунального быта. Москва: ОГИ, 2004. 277 с.
20. Фирсов Б. Разномыслие в СССР: 1940-1960-е годы. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, Европейский Дом, 2008. 544 с.
21. Хмельницкий Д. Архитектура Сталина. Психология и стиль. Москва: Прогресс-Традиция, 2006. 506 с.
22. Шльогель К. Археологія комунізму. Київ: Дух і Літера, 2018. 120 с.
23. Шулькевич М. Дмитренко Т. Киев (архитектурно-исторический очерк). Київ: Будівельник, 1978. 464 с.
24. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 644 с.

25. Arendt H. On violence. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1970. 106 p.
26. Bellezza S. A. The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2019. 352 p.
27. Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia / ed. by Lewis H. Siegelbaum. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 291 p.
28. Cresswell T. Place: a Short Introduction. Singapore: Blackwell Publishing, 2004. 153 p.
29. De Certeau M. The Practice of Everyday Life. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 1988. 229 p.
30. Furst J. Stalin's Last Generation. New York, 2010. 391 p.
31. Lofland L. The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory. New York, 1998. 305 p.
32. Narvselius E. Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. Lanham: Lexington Books, 2012. 432 p.
33. Rutland P. The politics of economic stagnation in the Soviet Union. New York: Cambridge University Press, 2009. 303 p.
34. Shlapentokh V. Public and Private of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia. New York: Oxford University Press, 1989. 281 p.
35. The Individuality of the Soviet City. The Socialist City / ed. by R. A. French. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons, 1979. 541 p.

Статті

1. Бажан О. Діяльність Клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. Краєзнавство. 2006. №1. С. 80-82.
2. Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність. *Міжкультурний діалог*. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1. С. 11-53.
3. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960-1965). *Студії мистецтвознавчі*. №4. Київ, 2012. С. 7-40.

4. Варга-Харрис К. Хрущевка, коммуналка: социализм и повседневность во время «оттепели». *Новейшая история России*. 2011. №1. С. 160–166.
5. Воронков В. Проект «шестидесятников»: движение протеста в СССР. *Отцы и дети. Поколенческий анализ современной России*. Москва, 2005. С. 168-200.
6. Зарецький О. Київ Алли Горської. *Україна у світовій історії*. 2014. №1. С. 144-156.
7. Зубкова Е. Культура повседневности в эпоху оттепели. *Общественные науки и современность*. 2001. №1. С. 163–174.
8. Козлов Д. Социализация советской молодежи периода «Оттепели»: варианты альтернативных идентичностей (на примере Архангельской области). *Laboratorium. Журнал социальных исследований*. 2012. Т. 4. № 2. С. 115-128.
9. Колястрок О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145-153.
10. Лебедева Е. Трансформация публичного пространства пост-советских городов. *Социология*. 2016. №4. С. 107-115.
11. Лебина Н. Шестидесятники: слово и тело (стилистика советской повседневности 1950-60-х годов). *Теория моды: одежда, тело, культура*. 2007. № 3. С. 325-348.
12. Мохонько В. Спадщина Івана Світличного у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. *Бібліотечний вісник*. 2020. № 3. С. 29-32.
13. Секо Я. Постать Шевченка і шістдесятники (у контексті святкування 150-річчя від дня народження поета). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. №13. С. 86-95.
14. Секо Я. XX з'їзд і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

- Володимира Гнатюка. Тернопіль: ТНПУ, 2016. Вип. 1. Ч. 2. С. 113–119.
- 15.Торопцева А. Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. 2018. № 1. С. 102-107.
- 16.Черкес Б. Формування ансамблю вулиці Хрещатик. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 439. С. 12-33.
- 17.Belezza S. A. The Shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth in Kiev (1960-1965). *Snodi. Pubblici e privati nella storia contemporanea*. 2010. №5. P. 64-82.
- 18.Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización*. 2002. №5. P. 13-37.
- 19.Engel B. Public space in the Blue Cities in Russia. *Progress in Planning*. 2006. № 66. P. 147-239.
- 20.Fürst J. Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the KOMPANIIA among Soviet Youth in the 1950s and 1960s. *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. P. 229-250.
21. Neugebauer C. S., Rekhviashvili L. Loss and (re-)construction of public space in post-Soviet cities. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2015. Vol. 35 No. 7/8.
- 22.Paperno I. What can be done with Diaries? *The Russian Review*. 2004. Vol. 63, No. 4. P. 561-573.
- 23.Tromly B. An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and the Ukrainian "Sixtiers," 1953–65. *The Russian Review*. 2009. Vol. 68. №4. P. 607–22.
- 24.Weintraub J. The Theory and Politics of the Public/Private Distinction. *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on Grand Dichotomy*. Chicago, London, 1997. P. 1-42.

25. Yekelchik S. The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2015. Vol. 43. №1. P. 45–62.
26. Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. *Social Research*. Vol. 69. № 1. 2002. P. 49-69.

Рукописи

1. Мельникова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: дис. ... канд. наук із суспільних комунікацій: 27.00.01 / Маріупольський державний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Дніпро, 2018. 398 с.

Електронні ресурси

1. Широчин С. Жилищный вопрос в Киеве и социальное неравенство: история проблемы. URL: <https://commons.com.ua/uk/kejs-kieva> (дата звернення: 10.02.2021).
2. Хан-Магомедов С. Хрущевский утилитаризм: плюсы и минусы. URL: http://www.niitiag.ru/pub/pub_cat/han_magomedov_hrushhevskij_utilitarizm_plusy_i_minusy (дата звернення: 10.02.2021).

Додатки

Додаток 1. Центр Києва. Готель «Москва» на Хрещатику, 1960-ті р.

Джерело: Колекція Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного.

Додаток 2. Центр Києва. Консерваторія, житловий будинок, головпоштамт (зліва направо), 1960-ті р.

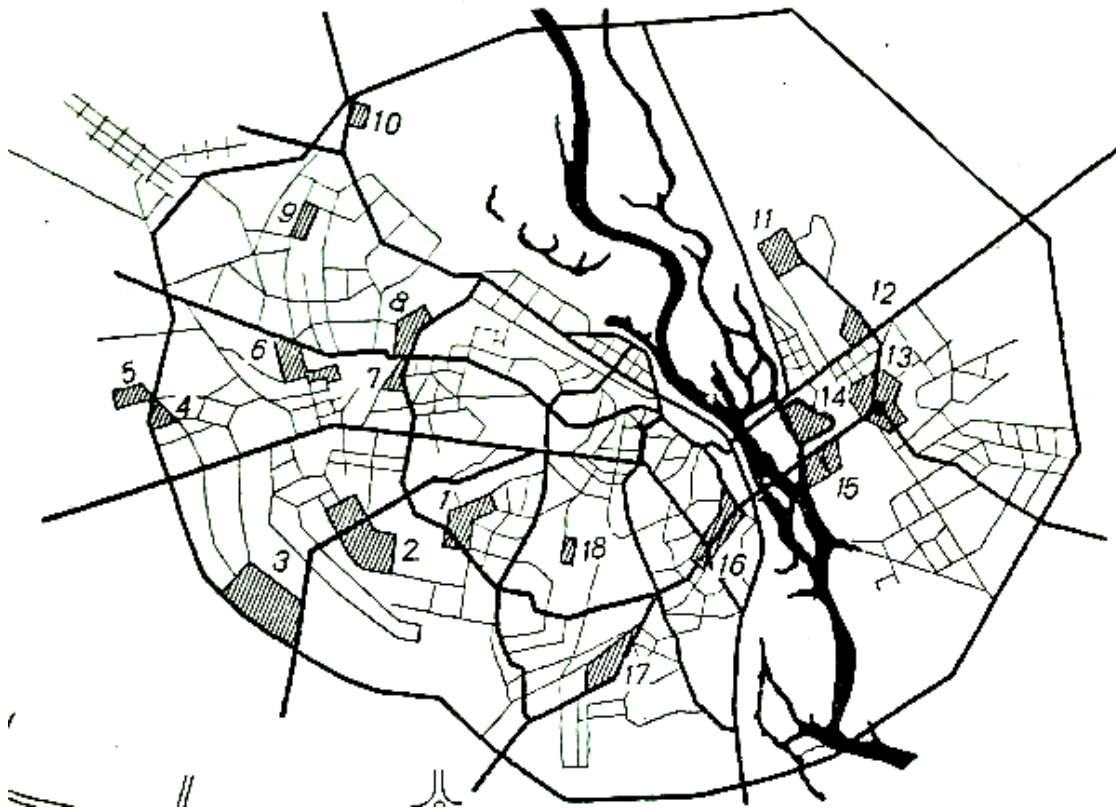
Джерело: Колекція Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного.

Додаток 3. Центр Києва. Жовтневий палац культури, 1960-ті рр.

Джерело: Колекція Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного.

Додаток 4. Схема розміщення нових житлових масивів Києва³⁴⁵

Джерело: Головка Г., Ігнатов О., Коломієць М. Архітектура України на новому етапі (1954-1964 рр.) Київ: 1964. С. 19.

³⁴⁵ 1 – Першотравневий, 2 – Відрадний, 3 – Микільська Борщагівка, 4-5 – Біличі, 6 – Нивки, 7 – Лагерна Гонта, 8 – Сирецький, 9 – Вітряні Гори, 10 – біля Димерського шосе, 11 – Воскресенська Слобідка, 12 – експериментальний район біля Броварського шосе, 13 – Дарницький, 14 – Русанівський, 15 Березняки, 16 – на бульварі Дружби Народів, 17 – на проспекті 40-річчя Жовтня, 18 – Батієво-Олександрівський.

Додаток 5. Алла Горська з батьком на вул. Рєпіна, 25, 1950-ті рр.

Джерело: Алла Горська. Спалах перед світанком / упоряд. О. Лодзинська.
Київ, 2009. С. 9.

Додаток 6. У помешканні Алли Горської і Віктора Зарецького, початок 1960-х рр.

Джерело: Алла Горська. Спалах перед світанком / упор. О. Лодзинська. Київ, 2009. С. 58.

Додаток 7. Запрошення на вечір Леся Курбаса у Жовтневому палаці культури, 1962 р.

КИЇВСЬКИЙ МК ЛКСМУ,
КЛУБ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ

ЗАПРОШУЮТЬ ВАС НА ВЕЧІР,

присвячений
пам'яті українського радянського
театрального діяча і режисера
народного артиста республіки

**Олександра Степановича
КУРБАСА**

*Вечір відбудеться в приміщенні
кінолекційного залу Жовтневого
Палацу культури*

14 травня 1962 р. о 18 годині

1887 — 1942

**ЛЕСЬ
КУРБАС**

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 2

Додаток 8. Запрошення на вечір Миколи Куліша у Жовтневому палаці культури, 1962 р.

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ,
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА,
КЛУБ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ
ЖОВТНЕВОГО ПАЛАЦУ КУЛЬТУРИ

ЗАПРОШУЮТЬ ВАС НА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВЕЧІР,

присвячений
70-річчю з дня народження
видатного українського
радянського драматурга

**Миколи Гуровича
КУЛІША.**

Голова вечора МИКОЛА БАЖАН.

*Вечір відбудеться в приміщенні
кінолекційного залу Жовтневого
Палацу культури*

23 грудня о 18 годині.

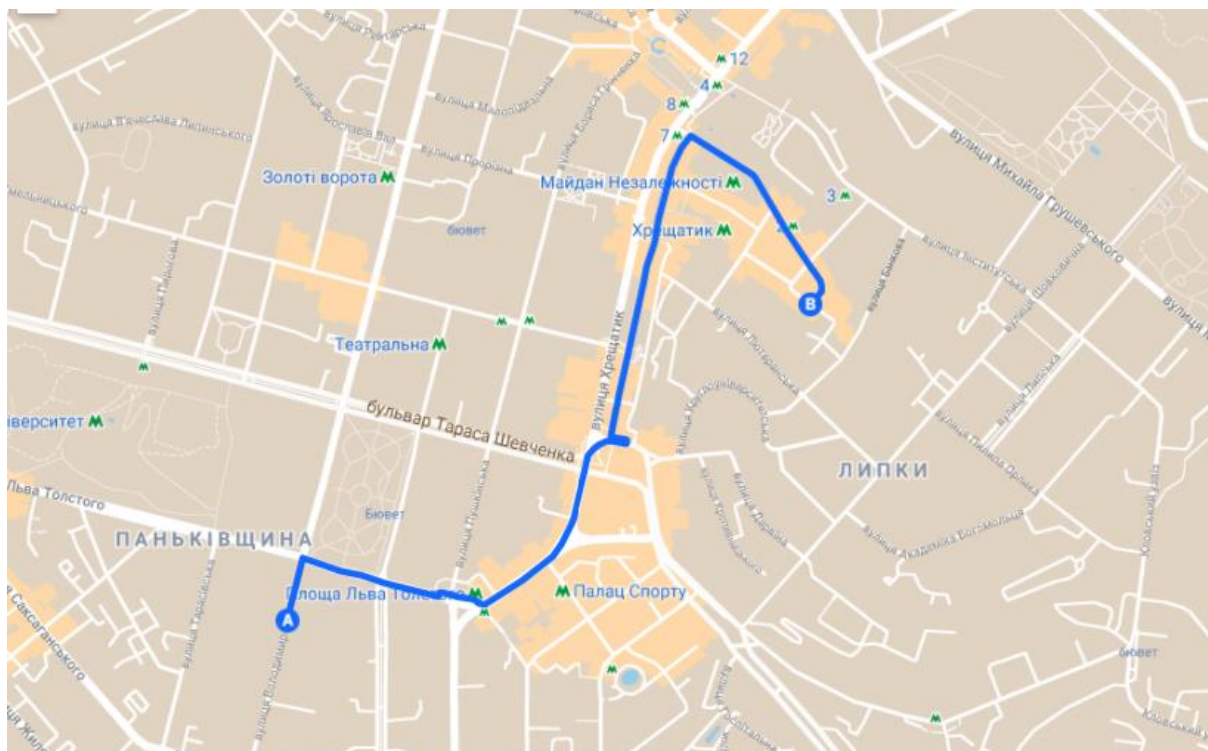

1892—1937

**М
И
К
О
Л
А

К
У
Л
І
Ш**

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 4.

Додаток 9. Смолоскипна хода до пам'ятника Франку на мапі Києва, 1963 р.

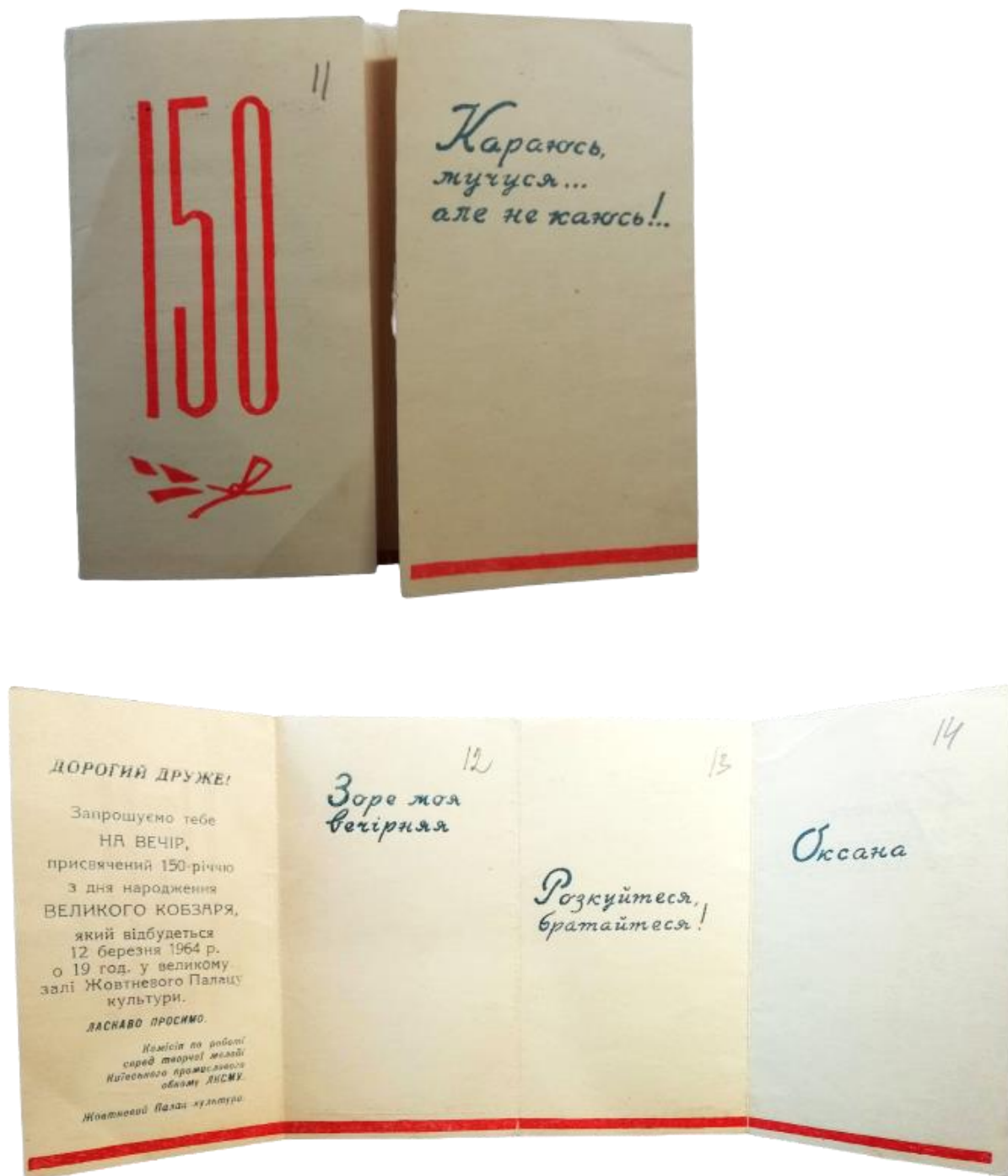
Складено нами на основі його-свідчень.

Додаток 10. Вечір Лесі Українки в Першотравневому парку, 1963 р.

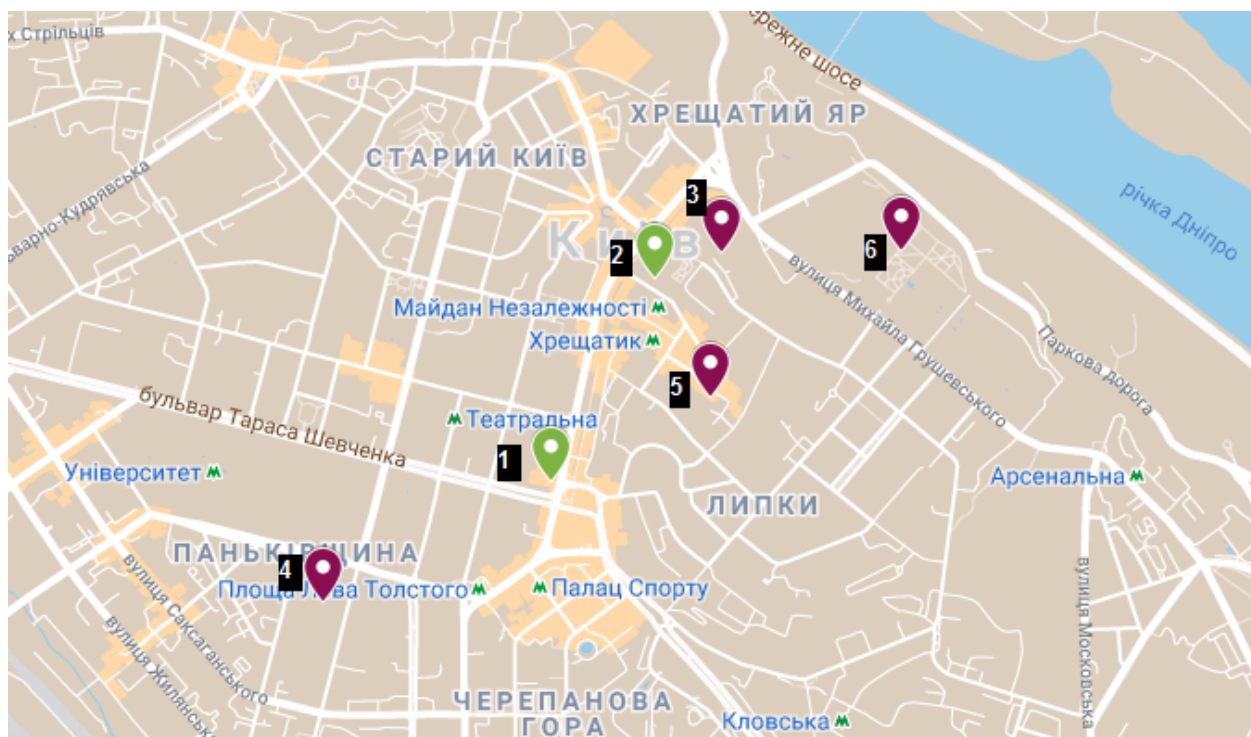
Джерело: Музей шістдесятництва. Постійна експозиція. Фотоматеріали та документи

Додаток 11. Запрошення на вечір до 150-річчя Тараса Шевченка в Жовтневому палаці культури, 1964 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 11-14.

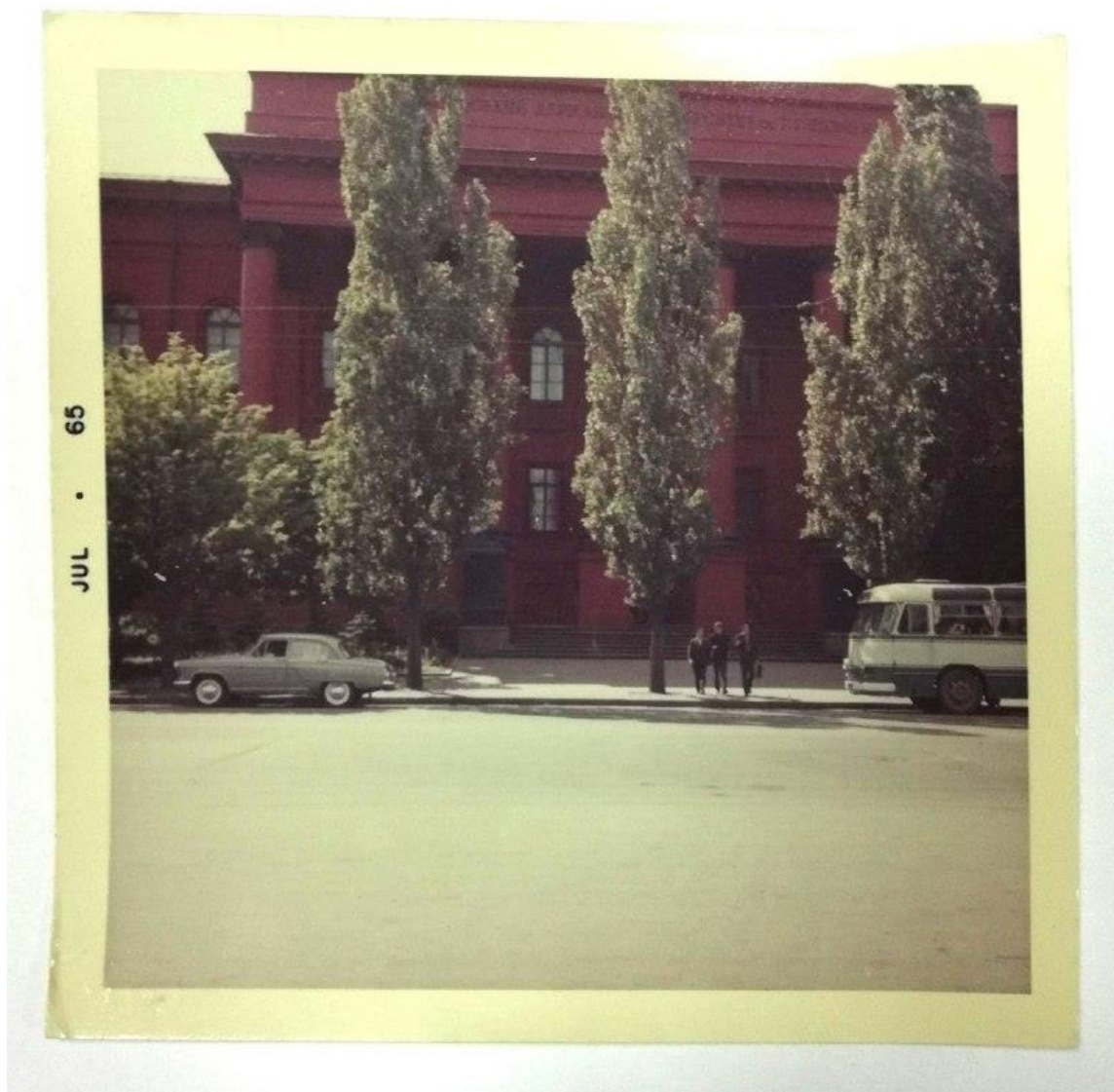
Додаток 12. Місця Клубу творчої молоді в міському просторі Києва

1 – театральний інститут, 2 – консерваторія (1960–1961 рр.); 3 – Жовтневий палац культури, 4 – Інститут харчової промисловості ім. Мікояна, 5 – пам’ятник Іванові Франку, 6 – Першотравневий парк (1962–1964 рр.).

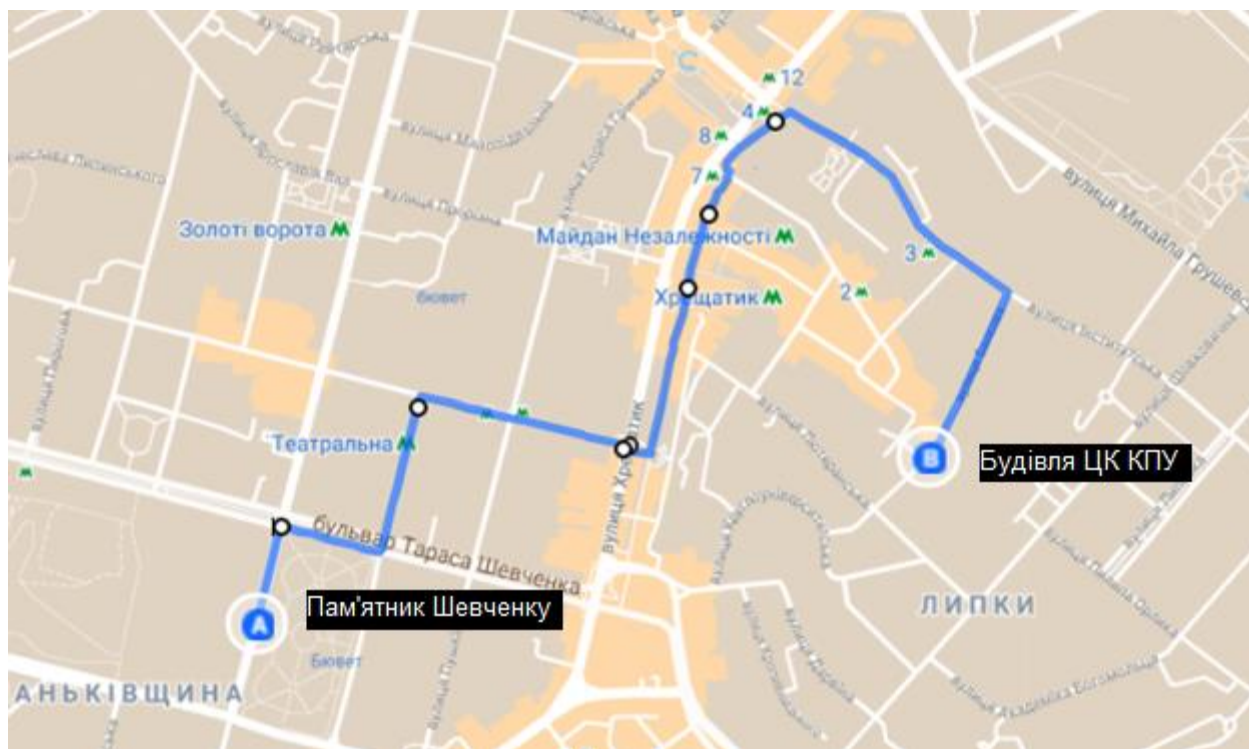
Складено нами на основі его-свідчень та архівних матеріалів.

Додаток 13. Вулиця Володимирська між пам'ятником Шевченку і Київським державним університетом

Джерело: Особовий архів В. Вовк у Науковій бібліотеці НаУКМА, без номеру.

Додаток 14. Маршрут, за яким рухалася колона з парку ім. Тараса Шевченка до ЦК КПУ 22 травня 1967 р.

Складено нами на основі его-свідчень

Додаток 15. Колядники, 1960-ті рр.

Джерело: Музей шістдесятництва. Постійна експозиція. Фотодокументи та матеріали.

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, Довгань Світлана Сергіївна,

студентка 4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія»

адреса електронної пошти: s.dovhan@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Шістдесятники в міському просторі Києва (1960-ті – початок 1970-х рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

С.

Довгань С.

*Дата
П.І.Б.студента*

Підпис

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Шістдесятники в міському просторі Києва (1960-ті – початок 1970-х рр.)»

Автор: студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Н. В.

Захищена: "___" _____ 2019 р.

Короткий зміст роботи:

Дослідження має на меті взаємодію шістдесятників у міському просторі і з простором Києва. Джерельну базу роботи складають, в основному, емоційно-свідчення представників шістдесятництва. Крім цього, було залучено матеріали з Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва та Музею шістдесятництва.

Робота складається з трьох розділів. Перший, контекстуальний, покликаний окреслити витворений «відлигою» міський простір Києва, у якому мешкали та взаємодіяли шістдесятники. Другий розділ присвячено тематиці «неформально-публічного простору». У його межах розглянуто театральний інститут – місце, де проходили збори Клубу творчої молоді у 1960-1961 рр., та два різні типи помешкання – «хрущовську» квартиру Івана Світличного і «комуналку» Алли Горської, де часто збиралася компанія шістдесятників. Третій розділ висвітлює вплив шістдесятників на «офіційно-публічний простір». У його межах проаналізовано, як діяльність Клубу творчої молоді в Жовневому палаці впродовж 1962-1964 рр., нові просторові практики шістдесятників (зібрання біля пам'ятника Шевченку 22 травня та колядування) та протест в кінотеатрі «Україна» розширювали межі дозволеного в «офіційно-публічному» просторі.